

ลาวก็ดูจะคล้ายกับไทยสยาม คือมีปัญหาว่า "ลาวมาจากไหน" แต่ประวัติศาสตร์ที่พอจะสืบสาวไปได้ชัดเจนสักหน่อยดูจะไปเริ่มที่เรื่องท้าวสุวรรณค้ำผิง ปู่พระเจ้าฟ้าจุ่มนี่เอง อดีตที่ย้อนไปไกลกว่านั้นจำต้องพึ่งตำนาน ตำนานขุนเจือง ทำให้เห็นเรื่องราวของกลุ่มคนในอาณาบริเวณนี้ถอยย้อนกลับไปอีกสองสามร้อยปี แต่ถ้าถอยย้อนออกไปอีกก็ต้องพึ่งตำนานสุวรรณโคมค้ำ

จากตำนานสุวรรณโคมค้ำ พระเจ้ากรุงเวียงเมืองโพธิสารชาวกรอมหลวง (ในเขตกัมพูชาปัจจุบัน) ได้แต่งงานกับเจ้าหญิงต่างเมืองซึ่งเอาวัฒนธรรมการปลูกข้าวมาด้วย ต่อมาเชื้อสายพระเจ้ากรุงเวียง คือ พระเจ้าสุวรรณทวารมูข ได้ขึ้นไปสร้างเมืองสุวรรณโคมค้ำที่เกาะในลำน้ำโขง ได้ปากแม่น้ำกก บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข ชาวโพธิสารจึงได้อพยพขึ้นมาตามลำน้ำโขงมาอยู่ด้วย กลายเป็นเมืองใหญ่ แต่เสื่อมโทรมลงไปเมื่อพระยากรอมค้ำเข้าครองเมือง และล่มสลายไปเพราะตลิ่งพังเมืองจมลงไปในน้ำ ต่อมา สิ่งหนึ่งที่ถูกชายคนที่สองของ กษัตริย์เทวกาลเจ้าเมืองฮ่อได้ลงมาสร้างเมืองโยนกนาคนครเชียงแสนขึ้นในบริเวณใกล้เคียงกับเมืองสุวรรณโคมค้ำเดิม และปกครองสืบเชื้อสายต่อมาจนถึงประมาณพ.ศ. 1200 โยนกนาคนครล่มสลาย ราชวงศ์ลาวที่เริ่มต้นด้วยเรื่องของปู่เจ้าลาวจก ซึ่งมีจอม 500 เล่มจึงเริ่มขึ้นแทน และสร้างเมืองหิรัญนครเงินยางเชียงแสนขึ้นบนอาณาบริเวณนี้ เชื้อสายปู่เจ้าลาวจกได้ผสมผสานกับ มอญ ไทขวน ไทเขินไทลื้อ กลายเป็นกลุ่มล้านนาขึ้น ขุนเจืองเป็นเชื้อสายปู่เจ้าลาวจก และอีกไม่กี่ชั่วคนก็สืบสายมาถึงพญามังรายผู้รวมอาณาจักรล้านนา สร้างเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีเชื้อสายลาวจกด้วยและไทลื้อด้วย

ตำนานเมืองจากกลุ่มน้ำโขงถึงสาละวินจึงเกี่ยวโยงไปถึงกันมากมายและเต็มไปด้วยเรื่องราวของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยเวลายาวนานในการปรับตัวเพื่อการอยู่ร่วมกัน มีทั้งการผสมผสาน ทั้งการแตกแยกขัดแย้ง ทั้งการประนีประนอม จนกลายเป็นกลุ่มพูดภาษาไทยสองกลุ่ม คือกลุ่มล้านนา กับกลุ่มล้านช้าง แต่กลุ่มล้านนาและล้านช้างก็ยังไม่ได้แยกกันชัดเจน ยังมีชีวิตทางวัฒนธรรมคล้ายคลึงกัน และมีความสัมพันธ์แบบบ้านพี่เมืองน้องของรัฐไทยโบราณด้วยกันเป็นสำคัญ จนบางสมัยกษัตริย์ล้านช้างกับกษัตริย์ล้านนาก็เป็นคนเดียวกัน เช่น สมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช วีรกษัตริย์ล้านช้างร่วมสมัยกับพระเจ้าบุเรงนอง ก็สามารถสู้รบรักษาเมืองหลวงพระบางไว้ได้ในยุคที่อิทธิพลของพม่ายิ่งใหญ่เกรียงไกรมาก

ด้วยวัฒนธรรมส่งลูกหลานและขุนนางออกสร้างบ้านแปลงเมือง ล้านช้างจึงมีราชอาณาจักรกว้างขวางครอบคลุมสองฝั่งโขง มีความสัมพันธ์กับสิบสองจุไทย สิบสองปันนา ล้านนา และไทยสยามแบบบ้านพี่เมืองน้อง แต่ต่อมาล้านช้างแตกเป็น 2 อาณาจักร คือหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ในปีพ.ศ. 2238 ซึ่งตรงกับสมัยพระเพทราชา คราวนี้แอลซุซาได้เข้ามาใกล้เกลี้ย และจบลงด้วยการตัดสินใจแยกล้านช้างออกเป็น 2 อาณาจักร คือ เวียงจันทน์ กับหลวงพระบาง แต่สองอาณาจักรนี้ก็ระหองระแหงกันเรื่อยมา ต่อมาในปีพ.ศ. 2256 อาณา

จักรล้านช้างได้แยกออกเป็น 3 อาณาจักร คือ เกิดอาณาจักรจำปาศักดิ์ขึ้นอีก หลังจากนั้นอาณาจักรล้านช้างทั้งหมดก็ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของไทยในสมัยพระเจ้าตากสิน

ในปีพ.ศ. 2314 พระวอพระตา ผู้นำนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน (หนองบัวลำภู) ซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่แยกตัวมาจากเวียงจันทน์ ถูกฝ่ายเวียงจันทน์ซึ่งมีทัพพม่าเข้ามาช่วยตีแตก พระตาตายในที่รบ พระวอจึงหนีมาจำปาศักดิ์ เจ้าไชยขุมารเจ้าเมืองจำปาศักดิ์รับเอาไว้ถึงปีพ.ศ. 2319 พระเจ้าตากสินให้เจ้าพระยาจักรีขึ้นไปปราบเมืองนางรอง และในเหตุการณ์ต่อเนื่องกันนี้จึงได้ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ ยกกองทัพหนุนทัพเจ้าพระยาจักรีไปปราบเมืองจำปาศักดิ์ด้วย จึงได้เมืองจำปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองอัตตะปือเป็นเมืองขึ้น และมีผลให้เมืองสุรินทร์ สังขะ และชุมชนที่ยอมอ่อนน้อมต่อกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2320) พระวอซึ่งแยกมาตั้งเมืองใกล้เมืองจำปาศักดิ์ได้อ่อนน้อมต่อพระเจ้าตากสินด้วย ระหว่างไทยถอนกำลังกลับฝ่ายเวียงจันทน์ได้ยกทัพมาตีและฆ่าพระวอ พระเจ้าตากสินทั้งโกรธที่เวียงจันทน์ทำอุกฉกรถษ์กับพระวอซึ่งมาสวามิภักดิ์ต่อพระองค์แล้ว ทั้งสบโอกาสที่จะใช้กรณีพระวอ โปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตีเวียงจันทน์

ศึกครั้งนั้น ไทยเอาชนะเวียงจันทน์แบบแตกหักยับเยิน²⁷ ล้านช้างเองก็แตกแยกกันจนพระเจ้าร่มขาวเจ้าเมืองหลวงพระบางได้แต่งกองทัพมาช่วยทัพไทยตีเวียงจันทน์ แล้วหลวงพระบางก็ขอขึ้นต่อไทยด้วย ไทยจึงได้ลาวทั้งหมดเป็นประเทศราช ในปีพ.ศ. 2321-2322 ทำให้เมืองพวน (เขื่องขวาง) หัวพันห้าทั้งหก และสิบสองจุไท ซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของลาวตกเป็นประเทศราชของไทยไปด้วย แต่ไทยก็ไม่ได้เข้าไปมีบทบาทในการปกครองแต่อย่างใด เนื่องจากเป็นดินแดนที่อยู่ห่างจากไทยค่อนข้างมาก สิบสองจุไท จึงยังคงส่งบรรณาการให้เวียงจันทน์ และจีน รวมทั้งไทยผ่านหลวงพระบางและเวียงจันทน์ดังเดิม แต่หลายครั้งชาวสิบสองจุไท ก็ได้ถูกกวาดต้อนมายังกรุงเทพฯ ในสงครามครั้งต่างๆ ส่วนเวียงจันทน์ร้างไปชั่วคราวเมื่อพระเจ้าศิริบุญสารที่หนีไปเมืองคำเกิด ทราบว่าโอรสและราชวงศ์ที่ถูกทัพไทยควบคุมตัวมากรุงธนบุรีได้รับการชุบเลี้ยงด้วยดี จึงหวนกลับมาครองเมืองเวียง

²⁷ อาจารย์สุวิทย์ ชีรสวัสดิ์ เล่าไว้ใน ประวัติศาสตร์ลาว 1779-1975 (โครงการวิจัยประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท , สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรมการปกครอง, 2541) ว่าเวียงจันทน์ถูกโอบล้อมจากฝ่ายไทย โดยเจ้าพระยาจักรีเข้าทางเหนือ เจ้าพระยาสุรสีห์ไปทางเขมร ผ่านจำปาศักดิ์ กองทัพหลวงพระบางและพระยาเพชรบูรณ์เข้าทางเหนือ แต่ก็เอาชนะไม่ได้ง่ายๆ เจ้าพระยาสุรสีห์จึงข่มขวัญด้วยการตัดศีรษะชาวลาวเมืองหนองคายเป็นอันมาก ให้หญิงลาวคอนเรือขึ้นไปร้องขายศีรษะลาวที่หน้าเมืองพะโค ข่มขวัญชาวเมืองแล้วตีหักเมืองหน้าด่านเข้าไปจนเวียงจันทน์แตก

จันทน์และทอสมามีภักดีต่อพระเจ้าตากสิน

ในสงครามระหว่างไทยกับหลวงพระบางปีพ.ศ. 2321-2322 ท้าวไทยได้กวาดต้อนลาวทรงดำ ลาวเวียง ลาวหัวเมืองปากโขงตะวันออก มาริมชายแดนญวนด้วยเป็นจำนวนมาก พระเจ้าตากสินจึงโปรดให้ลาวทรงดำไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เพชรบุรี ส่วนลาวเวียงและลาวหัวเมืองปากโขงตะวันออก ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ สระบุรี ลพบุรี ราชบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และจันทบุรี ต่อมาในปีพ.ศ. 2335 เมืองแกลงและเมืองพวนแข็งเมืองต่อเวียงจันทน์ เจ้านันทเสน เมืองเวียงจันทน์จึงยกทัพขึ้นไปตีเมืองแกลงและเมืองพวน กวาดต้อนผู้คนส่งลงมาให้รัชกาลที่ 1 รัชกาลที่ 1 จึงโปรดฯให้ลาวทรงดำไปอยู่เมืองเพชรบุรี ลาวพวนอยู่ที่กรุงเทพฯ

ในปีพ.ศ. 2334 พระเจ้าศิริบุญสารสิ้นพระชนม์ เจ้านันทเสนขึ้นครองเมืองเวียงจันทน์แทน โดยมีเจ้าอินทวงศ์เป็นอุปราช ส่วนเจ้าอนุวงศ์และเจ้าพรหมวงศ์อยู่ในไทย มีบ้านพระราชทานอยู่ที่บริเวณวัดดาวดึงส์ บางยี่ขัน ชนบุรี เพราะเจ้าอนุวงศ์มีความสามารถในการรบเคยช่วยไทยรบกับพม่าหลายครั้ง นับเป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ไทย

ปลายสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2347 ไทยสยามเกณฑ์เชียงใหม่ หัวเมืองฝ่ายเหนือและเวียงจันทน์เข้าตีเชียงแสนกวาดต้อนครัวเชียงแสนได้กว่า 2 หมื่นครัว จึงแบ่งครัวเป็น 5 ส่วนให้ทั้งเชียงใหม่ ลำปาง น่าน เวียงจันทน์ และแบ่งลงมากรุงเทพฯ ให้ตั้งบ้านเรือนที่สระบุรีและราชบุรี ครั้งนั้นเจ้าอนุวงศ์เป็นผู้นำทัพเวียงจันทน์และถือว่าได้ทำความดีความชอบให้กรุงเทพฯ ต่อมาเจ้านันทเสนเอาใจออกห่าง รัชกาลที่ 1 จึงจับเจ้านันทเสนจำขังไว้ที่กรุงเทพฯ และตั้งเจ้าอินทวงศ์อนุชาขึ้นครองเวียงจันทน์แทน โดยเจ้าอนุวงศ์ได้รับการแต่งตั้งเป็นอุปราช แต่เวียงจันทน์ก็ยังคงใกล้ชิดกับเวียดนาม หลายเมืองที่ขึ้นกับอาณาจักรเวียงจันทน์ เช่นเมืองพวน สิบสองจุไท หัวพันห้าทั้งหก ได้ส่งบรรณาการให้ เวียดนามด้วย และเมื่อเวียดนามเกิดกบฏไต่เซิน เวียงจันทน์ก็มีส่วนช่วยของเชียงสือปราบกบฏ

ต่อมาสมัยถึงรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2352 เจ้านายและขุนนางเมืองพวนขัดแย้งกัน ชาวไทพวนฝ่ายของอุปราชท้าวไชย ได้พากันอพยพมายังกรุงเทพฯ รัชกาลที่ 2 โปรดให้ไปตั้งบ้านเรือนที่สมุทรปราการ ในสมัยรัชกาลนี้ เจ้าอนุวงศ์ได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากเจ้าอินทวงศ์ และได้ทำความชอบอีกครั้ง ด้วยการส่งเจ้าราชบุตรโย้ย โอรสของตนไปปราบกบฏสาเกียดโจ้ง ผู้นำชาวข่าที่ยกกำลังเข้าตีเมืองจำปาศักดิ์ เป็นผลให้เจ้าราชบุตรโย้ยได้เป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์มีกำลังและอำนาจมากขึ้น เจ้าอนุวงศ์ได้ฟื้นฟูเมืองเวียงจันทน์จนรุ่งเรืองและคิดรวมอาณาจักรลาวให้เป็นปึกแผ่น ในระหว่างการฟื้นฟูเวียงจันทน์เจ้าอนุวงศ์ยอมรับเป็นประเทศราชทั้งต่อไทยและต่อเวียดนาม โดยส่งบรรณาการให้ทั้งสองฝ่าย

ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ขอแบ่งครัวลาวกลับไปพัฒนาบ้านเมืองแต่กรุงเทพฯ ไม่ยอม ประจวบกับมีข่าวลือว่าอังกฤษจะยกทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ

เจ้าอนุวงศ์จึงก่อกบฏ ยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนในฝั่งขวาของแม่น้ำโขง เข้ายึดเมืองนครราชสีมา และเดินทัพลงมายังสระบุรี แต่พ่ายแพ้กองทัพไทยที่ยกขึ้นไปตั้งรับ ข้าถูกทัพหลวงพระบางที่ยกมาช่วยไทยตีชนะ จึงถอยทัพกลับเวียงจันทน์ เมื่อทัพไทยติดตามโจมตี ทำให้กองทัพใหญ่ของเวียงจันทน์พ่ายแพ้แก่ทัพไทยที่หนองบัวลำภู เจ้าอนุวงศ์จึงหนีไปเวียงนาม ทัพไทยกวาดครัวและมอญเวียงจันทน์ให้พญาเวียงจันทน์ดูแล แล้วยกทัพกลับ ขณะยกทัพกลับรัชกาลที่ 3 ได้โปรดให้กลับไปทำลายเมืองเวียงจันทน์เสีย แต่ทัพไทยที่ยกกลับในครั้งนี้ได้ถูกฝ่ายเจ้าอนุวงศ์หลอกฆ่าทิ้ง กองทัพไทยจึงกลับมารวบรวมกำลังและกลับไปทำลายเมืองเวียงจันทน์ ฆ่าชาวลาวจำนวนมากและเผาทำลายเมืองเวียงจันทน์แบบเดียวกับที่ฆ่าทำกับไทยในเหตุการณ์เสียกรุงครั้งที่ 2 ส่วนเจ้าอนุวงศ์และราชวงศ์ถูกจับตัวมาใส่กรงเหล็กประจานหน้าพระราชวังให้ผู้คนเหยียดหยามจนตรอมใจตายภายใน 7-8 วันนั้น

มีคำโบราณว่า"ช้างสารชนกัน หญ้าแพรกก็แหลกราญ" ด้วยความที่ดิฉันอยากเห็นภาพของผู้คนชาวบ้านในสงครามครั้งนี้ จึงหาหนังสือจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์มาอ่าน อ่านแล้วก็แม้แต่สลดสังเวชใจ เวลานั้นอาณาจักรลาวครอบคลุมทั้งฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขงดินแดนไทยมีอาณาเขตไปจรดนครราชสีมาเท่านั้น แต่ผู้คนทั้งไทยและลาวก็คล้ายคลึงกันไปหมดไม่ว่าจะเป็นการแต่งตัว หน้าตาหรือภาษา เมื่อทัพลาวเข้ามากวาดต้อนผู้คนในโคราช ทหารลาวก็แยกแยะไม่ได้ว่าใครเป็นไทยใครเป็นลาว ใช้วิธีถามเอา ถ้าตอบว่าเป็นลาว ก็กวาดต้อนไป ถ้าตอบว่าเป็นไทยก็ฆ่าทิ้งเสีย ชาวบ้านเมื่อพบทัพลาวจึงต้องบอกว่าเป็นลาว เมื่อพบทัพไทยก็บอกว่าเป็นไทย ดังใน "ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับ 8" รายงานคำให้การของ นายเชียงฮั่น ชาวสูงเนินว่า "พบพวกลาวเวียงจันทน์ประมาณ 10 คน ถือหอกดาบเดินมาไล่ครัวบ้านขอนแก่น พวกไ้ลาวเวียงจันทน์ถามข้าพเจ้ากับไ้หมวก ว่าลาวฤาไทยจะพากันไปไหน..ข้าพเจ้าจึงบอกว่าข้าพเจ้า 4 คนนี้เป็นลาวบ้านสูงเนิน ไ้พวกลาวเวียงจันทน์จึงปล่อยข้าพเจ้ามา แล้วว่า ถ้าเป็นไทยจะฆ่าเสีย" นายเชียงฮั่นว่า เวียงจันทน์ต้องการกวาดต้อนชาวลาวโคราชและชัยภูมิไปด้วย และเล่าเรื่องชาวบ้านที่ถูกกวาดต้อนว่า"ข้าพเจ้าดูที่พวกครัวที่พร้อมลูกพร้อมตัวก็ขึ้นบานเต็มใจไปที่ถูกมัดติดอยู่ในกองทัพพญาโคราชซึ่งยกไปอยู่เมืองขุขันธ์อยู่แต่บุตรภรรยา ไ้พวกลาวเวียงจันทน์กวาดต้อนไปก็พากันร้องไห้หาเต็มใจไปไม่" สำหรับตัวนายเชียงฮั่นเองก็เที่ยวตามหาครอบครัวตนเองอยู่นาน จนพบและถูกกองทัพไทยจับตัวมา

ทิศเขียว ชาวปาสัก ก็มีชะตากรรมคล้ายคลึงกัน ดังรายงานใน "ราชการทัพเมืองเวียงจันทน์ ฉบับ 9" นายเขียวเป็นลาวปาสัก ออกจากบ้านมารับเลี้ยงกระบือ 5 วัน กลับถึงบ้านครอบครัวถูกกวาดต้อนไปแล้ว จึงเที่ยวติดตามทัพลาวเพื่อหาครอบครัวตนเอง เมื่อทัพลาวแตกพ่าย ก็ถูกทัพไทยจับตัวมาคำให้การชาวบ้านอื่นๆ มีลักษณะคล้ายคลึงกัน พวกเขาต้องการอยู่กับครอบครัวอย่างสงบสุข ถ้าจะถูกกวาดต้อนก็ขอไปด้วยกัน ถ้ายังอาลัยแผ่นดินที่

ทำกินเดิมก็หลบหนีออกมาเพื่ออยู่ร่วมกันเป็นครัวกัน แต่ในท่ามกลางสงคราม เมื่อพวกเขาล้มตายก็ตายไป เมื่อบาดเจ็บหรือเจ็บป่วยก็จะถูกทอดทิ้งหรือถูกฆ่าเสียไม่ปล่อยไว้ให้มีโอกาสให้ปากคำต่อฝ่ายตรงข้าม ชีวิตดูราวกับผักปลา

ดิฉันมักนึกหุดหู้กับชะตากรรมของเจ้าอนุวงศ์ทุกครั้งเมื่อนึกถึงวาระสุดท้ายอันน่าอนาถ ถ้าเรานึกเห็นแก่ออกเขาออกเรา เราจะรู้สึกว่ายไทยทำกับเจ้าอนุวงศ์เกินไปจริงๆ เพราะเมื่อพม่าตีกรุงศรีอยุธยาแตกในคราวเสียกรุงศรีครั้งแรกนั้น เมื่อกษัตริย์พม่าให้พระมหินทร์ กษัตริย์ไทยหมอบคลานเข้าไปหา แม้เพื่อถามไถ่และคายชานหมากให้ตามธรรมเนียมโบราณ ก็ยังมีคนไทยรู้สึกเจ็บช้ำนึกหนาเพราะถือว่าเหยียดหยามต่อความเป็นกษัตริย์ แต่ที่มากกว่านั้นคือการทำลายล้างเผาบ้านเมืองเวียงจันทน์แบบเอาให้สิ้นซาก และที่น่าหดหู่ใจที่สุดก็คือชะตากรรมของเลกไพร่ชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาและถูกฆ่าฟันเสียมากมาย ที่ยังตั้งครวญอยู่ ผีงชาวของแม่น้ำโขงก็อยู่ในฐานะพูดไม่ได้ ไหว่ไม่ดัง เป็นไพร่กึ่งเชลย ถูกเหยียดว่าเป็นลาว

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ความโหดเหี้ยมในสงครามไทยกับเวียดนามในปีพ.ศ. 2376-2390 กลับรุนแรงกว่าสงครามระหว่างไทยกับลาว เพราะระหว่างไทยกับเขมรและญวนมีความแตกต่างทางชาติพันธุ์และภาษาอยู่ด้วย สงครามเริ่มต้นที่ความวุ่นวายทางการเมืองของเวียดนามเอง โดยมีขุนนางก่อกบฏขึ้นและขอกำลังจากกรุงเทพฯ ไปหนุนช่วย เพราะไทยกับเวียดนามมีข้อขัดแย้งกันในด้านกันชนทั้งสองอาณาจักรคือลาว และกัมพูชา ในลาวเมื่อเกิดกรณีเจ้าอนุวงศ์ก็เกิดความบาดหมางกันแต่ยังไม่ลุกลาม ในกรณีกัมพูชาทั้งไทยและเวียดนามพยายามแทรกแซง นักองค้จัน(พระอุไทยราชา)²⁸ โน้มเอียงไปทางเวียดนามเมื่อมีปัญหาทางการเมืองเกิดขึ้น ต่อมาอนุชาของนักองค้จัน 3 องค์ได้หนีมากรุงเทพฯ ทำให้นักองค้จันหันไปพึ่งพิงเวียดนามมากขึ้น เมื่อเวียดนามบาดหมางกับไทย ในกรณีเจ้าอนุวงศ์ กัมพูชาจึงพลอยขาดความสัมพันธ์กับไทยไปด้วย และเมื่อ เลวันดวต อุปราชชาวเวียดนามต้องการแยกตัวเป็นอิสระจากราชสำนักเว้ ไทยจึงส่งกำลังไปตบตีไว้ในกัมพูชาตะวันตกด้านติดพรมแดนไทย เมื่ออุปราชเลวันดวตเสียชีวิต ราชสำนักเว้ได้ตั้งขุนนางที่จงรักภักดีมาแทน ลูกเลียงเลวันดวตจึงได้ก่อกบฏขึ้น ในจังหวะนี้เองที่กองทัพไทยบุกเข้าไปในกัมพูชาพร้อมนักองค้จันและนักองค้ด้างในปีพ.ศ. 2376 โดยไทยหนุนฝ่ายลูกเลียงเลวันดวต ครั้งแรกทัพไทยชนะ ทัพเวียดนามถอยออกไปพร้อมนักองค้จัน แต่ต่อมา เวียดนามก็ตีโต้กลับเข้ามาและ

²⁸ นักองค้จันเป็นโอรสองค์โตของนักองค้เอง เคยมาอยู่ในกรุงเทพฯ กับพระบิดาเมื่อนักองค้เองหนีมาพึ่งรัชกาลที่ 1 ในปีพ.ศ. 2345 นักองค้จันขึ้นครองราชย์โดยความสนับสนุนของไทย แต่นักองค้จันดำเนินนโยบายเอาใจทั้งไทยและเวียดนาม พร้อมกับหาทางให้สองประเทศที่ตนต้องขึ้นต่อขึ้นขัดแย้ง เพื่อที่จะคานอำนาจกันเอง

ในปีพ.ศ. 2377 นักองค์จันก็กลับมาเป็นกษัตริย์กัมพูชาอีกครั้ง ไทยได้ตั้งนักองค์อ้อมและนักองค์ด้วงให้ปกครองเสียมราฐ และพระตะบอง หลังจากนั้นไทยได้ดำเนินการรบอย่างยืดเยื้อกับเวียตนามอยู่ถึง 14 ปี

ในปีพ.ศ. 2476 ท้าพไทยเข้าทำศึกทั้งด้านกัมพูชา และได้ยกทัพไปตีหัวพันห้าทั้งหก เพราะขณะนั้นขึ้นกับญวน และได้กวาดต้อนเอาผู้คนเมืองหัวพันห้าทั้งหกมา ส่วนด้านกัมพูชา ได้ยกไปโจมตีเมืองบันทายมาศ ปีพ.ศ. 2377 นักองค์จันสิ้นพระชนม์ ไม่มีโอรส บ้านเมืองกัมพูชาไร้สาระสาวยกนักองค์อ้อมกับนักองค์ด้วงขัดแย้งกัน ต่างอยากเป็นใหญ่ ไทยจึงตั้งนักองค์ด้วง สนับสนุนนักองค์อ้อม แต่นักองค์อ้อมติดต่อขอไปอยู่กับญวนซึ่งควบคุมพนมเปญอยู่ แล้วฆ่าขุนนางไทยกวาดต้อนพลเมืองไป ไทยจึงรบกับญวนครั้งที่ 2 พ.ศ. 2483-2484 คราวนี้ไทยได้เมืองโพธิสัตว์และหันมาสนับสนุนนักองค์ด้วงแทน โดยรัชกาลที่ 3 โปรดให้นักองค์ด้วงไปครองเมืองโพธิสัตว์ รบกับญวนครั้งที่ 3 พ.ศ. 2485 ไทยต้องการถมคลองขุดที่ญวนใช้เป็นทางส่งกองทัพเรือมาคุมเมืองบันทายมาศ จึงรบกันไทยเป็นฝ่ายแตกทัพถอยออกมา ระหว่างพ.ศ. 2385-2388 ไทยกับญวนมีการรบกันประปรายตลอด แต่ไม่มีการรบครั้งใหญ่ๆ เกิดขึ้นจนถึงปีพ.ศ. 2388 การรบครั้งนี้ดุเดือดมาก ฝรั่งเศสเองก็เริ่มขยายอิทธิพลเข้ามาในปากแม่น้ำโขง ในที่สุดฝ่ายเวียตนามได้ติดต่อนักองค์ด้วงขอให้รับบรรณาการสองฝ่าย โดยจะคืนญาติพี่น้องให้ ทางกรุงเทพฯเองก็อ่อนกำลังเต็มที่ ทั้งสองฝ่ายจึงเลิกรบรากัน โดยให้นักองค์ด้วงขึ้นเป็นพระเจ้ากัมพูชา ส่งบรรณาการทั้งสองฝ่าย และถือเขมรเป็นคล้ายแดนกันชนของไทยและเวียตนาม

หนังสือ "อานามสยามยุทธ" ที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ คัดลอกจากเอกสารของเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่ตาม หนังสือ "ยุทธพิชัย ไทยรบญวนในสมรภูมิเขมร" ที่รวบรวมโดย สุนทรธิเบศร์ ก็ตาม ต่างแสดงให้เห็นถึงความเหี้ยมโหดที่มีมากกว่าสงครามไทยลาว แต่ลูกหลานของไพร่พลสงครามเหล่านี้เองที่กลายมาเป็นคนไทยในอีสานตอนใต้ในปัจจุบัน ดิฉันจึงอดย้อนกลับไปดูอดีตของบรรพชนคนไทยในอาณาบริเวณนี้ด้วยไม่ได้

ในสงคราม ด้านหนึ่งทัพไทยก็อยากกวาดต้อนครัวชาวบ้านเข้ามาเป็นกำลังแรงงานของตน แต่ด้วยความต่างชาติต่างภาษา และความระแวงแคลงใจการลุกขึ้นสู้ของชาวบ้านต่างเผ่าพันธุ์เหล่านั้น เมื่อทัพไทยกวาดต้อนครัวชาวบ้านญวนหรือเขมรมาได้ ก็มักจะฆ่าทิ้งโดยเฉพาะที่เป็นชายฉกรรจ์ ส่วนลูกเมียส่งมาคุมไว้ใช้สอยในอาณาเขตตน บางครั้งครัวญวนหรือเขมรมีจำนวนมากฆ่าฟันไม่สะดวก เพราะถ้าเชลยส่งสัยะอาจสู้ตาย ก็จะใช้วิธีหลอกเอาไฟครอบบ้าง หลอกให้เอาเชือกผูกมือกันเป็นทิวแล้วพาเดินไปหน้าผาสูง ผลักคนหน้าตกหน้าผาให้เชือกดึงเอาคนหลังๆ หล่นไปในหน้าผาทั้งขบวนก็มี ที่ฆ่าฟันกันในสงคราม ก็จะตัดหัวและผ่าอกเสียบประจานไว้จำนวนมากเพื่อข่มขวัญฝ่ายตรงข้าม นอกจากนี้ทัพไทยที่ไปรบในสมรภูมิเขมรนี้ยังมีลักษณะรบไปปล้นไปด้วย คือนอกจากกวาดต้อนผู้คน ยังปล้นชิงทรัพย์สิน

ข่มขืนลูกเมียชาวบ้าน จนเกิดการลอบทำร้ายกองทัพไทยของกลุ่มคนที่เรียกว่า "เขมรป่าดง" บ้าง "เขมรเหล่าร้าย" โดยที่คนเหล่านี้เป็นชาวบ้านแท้ๆ ไม่มีนายทัพสังกัดๆ แต่ก็พากันลุกขึ้นต่อต้านกองทัพ (ซึ่งอาจจะไม่ได้ต่อต้านเฉพาะกองทัพไทยเท่านั้นแต่อาจจะต่อต้านกองทัพญวนด้วยก็ได้ เพราะหลายครั้งแรงงานเขมรที่ญวนเกณฑ์ไปก็ต่อต้านญวน) ครั้งหนึ่งกองทัพพระยารามราชเคยจับ "เขมรเหล่าร้าย" ที่มาคอยดักฆ่าทัพไทย เพราะในเมื่อคนเหล่านี้ไม่มีนายทัพ ไม่ต้องการทรัพย์สินสมบัติหรืออำนาจ ก็อย่ารู้สาเหตุที่เป็นปฏิปักษ์ต่อทัพไทย เมื่อจับได้จึงให้ล่ามสอบถามได้ความว่า

"ซึ่งแอบมายิงไทยตายนั่น เพราะเจ็บอกเข้าใจที่กองทัพไทยยกทัพมาทางตะวันตกแต่ก่อนพากันจับบุตรภรรยาของเขมรป่าดงไปทำชำเราเนืองๆ ครั้งนั้นพวกเขมรชาวบ้านป่าดงช่วยกันล้อมจับนายทัพไทย ชื่อพระยาสุนทรราชเสนีฆ่าเสียแล้วๆ ครั้งหลังพวกเขมรบ้านแม่น้ำโขงตามจับนายทัพไทยได้อีกคนหนึ่ง ชื่อ หลวงราชเดชะ นำชวานผ่าอกตาย แล้วฆ่าไพร่ตาย 40 คน แต่พวกข้าพเจ้านี้ยังไม่ได้แก้แค้นแก่ไทยเลย จึงได้ตามมาลอบยิงพวกไทยนี้อีกด้วย เพราะเข้าใจว่าไทยพวกเดียวกัน" พระยาราชโยธา ได้ฟังคำให้การพวกเขมรดังนั้นแล้ว ก็หาโยธพวงเขมรกลับโยธพวงไทยมากินกว่า "พวกไทยเรานี้เข้มแข็งท่าแก่เขมรก่อน เขมรมันก็ต้องทำตอบแทนแก้แค้นบ้าง" พูดเท่านั้นแล้วสั่งขุนชำนาญเขมรล่าม ให้สีกหน้าพวกเขมรเหล่าร้าย 4 คนนั้นเป็นหนังสือเขมรมีความว่า "โทษฆ่าคนตาย" สีกหน้าแล้วปล่อยไปไม่ฆ่าทั้ง 4 คน ตั้งแต่นั้นต่อมา ไทยจะเดินกองทัพ เมื่อยล้า หรือจะพักหยุดที่ใดก็มีความสุขสบายหาอันตรายมิได้ พวกเขมรเหล่าร้ายมิได้มาลอบยิงไทยอีกเลย กองทัพไทยก็เดินทัพกลับมาโดยสวัสดิภาพสะดวกสบายหาอันตรายมิได้ตลอดมาจนเข้าเขตแดนเมืองนครจำปาศักดิ์พร้อมกันทุกกองทัพ²⁸

ในสมัยรัชกาลที่ 5 อังกฤษและฝรั่งเศสเริ่มแผ่อำนาจเข้ามาในเอเชียอาคเนย์มากขึ้น ขณะเดียวกันพวกฮ่อจากจีนก็ยกทัพลงมาตีหัวเมืองสิบสองจุไทและเมืองพวนจนได้ครอบครองดินแดนนี้ รัชกาลที่ 5 จึงให้ทัพไทยยกไปปราบฮ่อ ทำการปราบปรามอยู่หลายครั้งจากปีพ.ศ. 2418 - 2433 ทัพไทยประสบความสำเร็จในการขับไล่ฮ่อออกจากหัวพันห้าทั้งหกและเมืองแก่น แต่ยังมีฮ่อที่เมืองหม้วยและเมืองล่า อย่างไรก็ตามเมื่อทัพไทยเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสก็ยกทัพกลับโดยไม่ได้สู้รบกัน จากนั้นดินแดนสิบสองจุไทก็ตกอยู่ในอิทธิพลของฝรั่งเศส

การที่ฝรั่งเศสครอบครองเวียดนามได้ทำให้ฝรั่งเศสมุ่งขยายอำนาจสู่กัมพูชาและลาว โดยอ้างว่ากัมพูชาและลาวเคยส่งบรรณาการให้เวียดนาม ในปีพ.ศ. 2429 ฝรั่งเศสได้ขอ

²⁸ ก.ศ.ร.กุหลาบ อานามสยามยุทธ เล่ม 2 แพรวพิทยา , 2514 หน้า 714-715

ตั้งสถานกงสุลที่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ครั้งแรกไทยไม่ยอมเพราะเห็นว่าในดินแดนนั้นไม่มีคนในบังคับของฝรั่งเศส แต่เมื่อฝรั่งเศสมีท่าทีแข็งกร้าวขึ้นก็ยินยอม ไทยกับฝรั่งเศสจึงทำสนธิสัญญาหลวงพระบางขึ้นในปีเดียวกันนั้น ต่อมาฝรั่งเศสได้ส่งนักสำรวจเข้าไปในฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ถึงในปีพ.ศ. 2433 ก็ขอให้ไทยปักปันเขตแดนอาณาจักรไทยให้ชัดเจน

ขณะนั้น ดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงและลุ่มน้ำชี มูล หรือ ภาคอีสานของไทยในปัจจุบันเป็นอาณาเขตเดียวกันกับประเทศลาว ผู้คนส่วนใหญ่ร่วมเชื้อสายชนชาติลาว ตอนล่างของลุ่มน้ำมูลมีชนชาติเขมรเป็นหลักเพราะอยู่ติดกับเขตเขมร สำหรับไทยในสมัยนั้นมีเมืองนครราชสีมาเป็นหัวเมืองใหญ่ใช้ควบคุมดินแดนลาวและเขมร ซึ่งถูกไทยปกครองในระบบประเทศราช โดยไทยจะแต่งตั้ง 4 ตำแหน่งสำคัญในการปกครอง คือ เจ้าเมืองอุปราช ราชวงศ์ และราชบุตร เรียกว่า "อาญา 4" ตำแหน่งอื่นๆ รองลงมาให้ประเทศราชเป็นผู้จัดการดูแลและทำการปกครองตนเอง แต่เมื่อฝรั่งเศสเข้ามามีบทบาททางการเมืองในเขมรและลาวมากขึ้น กรุงเทพฯจึงจัดระเบียบการปกครองใหม่ ให้ข้าหลวงจากส่วนกลางเข้าไปกำกับราชการ ครั้งแรกเรียกเป็นหัวเมืองลาว ฝ่ายตะวันออกมีหัวเมืองจำปาศักดิ์เป็นศูนย์กลาง ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือมีอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลาง ฝ่ายเหนือมีหนองคายเป็นศูนย์กลาง ฝ่ายกลางมีนครราชสีมาเป็นศูนย์กลาง ต่อมามีการรวมเขตและแบ่งเขตใหม่เปลี่ยนชื่อเรียกเป็นอย่างอื่นบ้าง เช่น มณฑลลาวกาว มณฑลลาวพวน มณฑลลาวกลาง แต่พอถึงปีพ.ศ. 2442 เมื่อฝรั่งเศสอ้างความแตกต่างทางชาติพันธุ์ระหว่างไทยกับลาวในการรุกคืบมาเรื่อยๆ จึงเลิกใช้คำว่า "ลาว" เรียกชื่อหัวเมืองเหล่านี้ และหันมาเรียกคนทั้งหมดในเขตแดนไทยว่า "ชาติไทยในบังคับสยาม" แทน

การรวมประเทศให้เป็นรัฐประชาชาติสมัยใหม่ ผ่านการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินของรัชกาลที่ 5 เป็นการจัดระเบียบการปกครองใหม่ทั้งประเทศ การรวบอำนาจไว้ที่ศูนย์กลาง ลดอำนาจท้องถิ่น ทำให้กรุงเทพฯถูกต่อต้านจากมณฑลลาวทั้งหมด ทั้งลาวอีสานและลาวล้านนา แต่ปฏิภิกิริยาที่อีสานรุนแรงกว่าแสดงออกผ่านกบฏผู้มีบุญหลายต่อหลายคณะ ปฏิภิกิริยาเหล่านี้บางทีก็อาจจะเป็นผลมาจากการเหยียดหยามและข่มเหงทางชนชาติ ที่ไทยสยามเคยปฏิบัติต่อล้านนาและล้านช้างโดยเฉพาะกับล้านช้าง แต่เนื่องจากนโยบายในสมัยรัชกาลที่ 5 มีทั้งอ่อนและแข็ง ผ่อนปรนมากกว่าปราบปราม ทำให้ไทยสยามสามารถผนวกเอาล้านนา กับล้านช้างฝั่งขวาของแม่น้ำโขงเข้าเป็นอาณาจักรเดียวกับตนได้ ในส่วนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ขาดผลจากสงครามปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ยังคงเป็นเรื่องสำคัญ ซึ่งอาจมีผลให้ชาวลาวที่เหลืออยู่ไม่มากนัก ค่อนช้างเอนเฉยต่อการเข้ามาของฝรั่งเศส ก่อนที่จะลุกขึ้นต่อต้านภายหลัง เพราะการเข้ามาของฝรั่งเศส ทำให้ความสัมพันธ์ฉันท์พี่น้องของชาวลาวสองฝั่งโขงเปลี่ยนแปลงไป ชาวลาวมีผลิตผลเป็นของป่ามาก และเคยนำมาแลกข้าวกับคนปากอีสานกลับกลายเป็นเรื่องที่ติดขัดทำให้เกิดปัญหาผลิตได้ไม่พอกิน แต่ฝรั่งเศสกลับขูดรีด

ภาวืหนักกว่าการส่งส่วยแบบเดิม และเกณฑ์แรงงานชาวลาวไปใช้ในการปลูกพืชเศรษฐกิจต่างๆ รวมทั้งเกณฑ์ไปเป็นทหารให้ฝรั่งเศส ชาวลาวจึงลุกขึ้นมาต่อสู้กับชาติจากฝรั่งเศสจำนวนมาก โดยเริ่มจากกลุ่มลาวเทิงชนชาติข่า การต่อสู้ระยะแรกเป็นรูปแบบเดิมคือเป็นกบฏผู้มีบุญ แต่ในระยะหลังจัดตั้งในรูปขบวนการกู้ชาติ และนำไปสู่การเปลี่ยนเป็นระบอบสังคมนิยมในปีพ.ศ. 2518

เมื่อเดินมาถึงตรงนี้ ดิฉันเห็นว่า ไทใหญ่(รวมไทอาหม ไทใต้คง ไทในรัฐชาน รัฐกะฉิ่นและรัฐสะแกง) ล้านนา(รวมเชียงตุง) สิบสองปันนา สิบสองจุไท และล้านช้าง(รวมภาคอีสานของไทย) เป็นเขตวัฒนธรรมเดียวกัน คือ วัฒนธรรมไท-ลาว วัฒนธรรมนี้ ครอบคลุมมาตลอดถึงภาคเหนือและภาคอีสานตอนบนและตอนกลาง เมื่อเป็นดังนี้ เรื่องความสัมพันธ์ในเชิงวัฒนธรรมระหว่างล้านนาและล้านช้าง สุโขทัยและอยุธยาจึงอาจตอบปัญหาว่าอะไรคือความเหมือนซ้อนของวัฒนธรรมไทและไทยได้

เมื่อดิฉันพูดถึงล้านนา จะนึกถึงเชียงตุงด้วยเสมอ ไม่ได้นึกถึงด้วยความรู้ลึกซึ้งยากให้อาณาเขตประเทศไทยกว้างใหญ่ไพศาล แต่นึกถึงเพราะชาวเชียงตุงก็ไม่เชิงจะเป็นไทใหญ่ ดูเหมือนว่า ประวัติและวัฒนธรรมเมืองเชียงตุงและดินแดนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน คล่อมมาเกี่ยวพันกับทางล้านนามากกว่าทางไทใหญ่ เช่น วีรบุรุษเมืองเชียงตุงก็คือพญามังรายก็เป็นคนเดียวกับที่สร้างเมืองเชียงรายและเชียงใหม่ เมื่อพูดถึงล้านนา สิ่งที่เป็นแกนก็คือวัฒนธรรม ไทขวน ไทเขิน และไทลื้อ หรือก็คือ สิ่งที่เป็นชีวิต วิญญาณและการแสดงออกของชาวไททั้งสามกลุ่มนี้ที่ผสมผสานเป็นเนื้อเดียวกัน โดยตั้งอยู่บนความหลากหลายทางชาติพันธุ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของชนเผ่าต่างๆ

ในยุคก่อนล้านนา บริเวณลุ่มน้ำกก กิง และปิง เป็นที่ตั้งถิ่นฐานมาแต่โบราณ นับเนื่องถึงเมืองสุวรรณโคฒ์ของชาวกรอม จนถึง เมืองโยนกนาคนครเชียงแสน ของ ลิงหนวัติเวียงปรีक्षा ของชาวโยนกที่เหลืรอดจากเมืองถลัม เมืองเงินยางของขุนข่ม(พ่อตาของขุนเจือง) เมืองเชียงเครือของนางจ้อม(คนรักของขุนเจือง) เมืองเชียงลาวของลาวจิงกราช เมืองน้อยใหญ่ในอาณาบริเวณนี้เดิมถูกเล่าขานผ่านตำนานเป็นหลัก และถูกค้นพบด้วยหลักฐานอื่นๆ ภายหลัง

เมื่อมาถึงยุคล้านนา พญามังรายผู้สร้างอาณาจักรล้านนาจากการรวมไทขวน ไทลื้อ และไทเขินขึ้นเป็นเขตอำนาจและวัฒนธรรมเดียวกัน โดยใช้เชียงรายเป็นศูนย์กลางตอนบน และเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางตอนล่าง มีอาณาจักรครอบคลุมเชียงตุง และหริภุญไชย พญามังราย เป็นลูกของพญาลาวเม็ง เชื้อสายปู่เจ้าลาวจก มีแม่เป็นธิดาเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ล้านนาที่พญามังรายสร้างขึ้นเป็นทั้งอาณาจักรและเขตวัฒนธรรมใหญ่ที่รุ่งเรือง มีพันธมิตรเป็นเมืองพะเยาและสุโขทัย

นักวิชาการหลายคนเห็นว่าพญามังรายจำเป็นต้องสร้างล้านนาให้เข้มแข็งเพื่อต้านทาน

การรุกรานของมองโกลที่เข้ามาตี ปาไปชีฟู ในปีพ.ศ. 1835 ต่อมาในปีพ.ศ. 1839 เชียงรุ่งแผ่นดินแม่ของพญามังรายก็ตกเป็นเมืองขึ้นของจีน ในปีเดียวกันนั้นพญามังรายได้สถาปนาเมืองเชียงใหม่ขึ้น และใช้เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางตลอด จนถึงปลายรัชสมัย(พ.ศ. 1854-1882) จึงไปใช้เชียงรายและเชียงแสนเป็นเมืองหลวงแทน

เมื่อมองล้านนาไปที่กลุ่มคนและถิ่นฐานของพวกเขาทนพื้นที่อาณาเขตประเทศ ดิฉันมองเห็นความรุ่งเรืองจากยุคพญามังรายเรื่อยมา และตกต่ำ เมื่อตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า 200 กว่าปี แล้วฟื้นตัวใหม่ในสมัยพระเจ้ากาวิละ เมื่อใดที่ล้านนาศึกษาขึ้นเป็นตัวแทนบ้านพี่เมืองน้องที่อยู่ใกล้เคียงกันได้ อาณาจักรล้านนาก็ขยายออกไปกว้างขวาง เช่น บางช่วงได้รวมเอาเชียงตุง และเชียงรุ่งเข้าไว้ด้วย เมื่อใดที่อ่อนแอ นครรัฐอื่นๆ ก็ต้องประคองตนเองเอาไว้ เช่น ในช่วง 200 กว่าปีที่เชียงใหม่ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า เชียงตุงกลับรักษาความเป็นอิสระจากพม่าได้มากกว่า คือแม้ต้องขึ้นต่อแต่ก็ไม่ถูกยึดครอง

ความจริง อาณาจักรใหญ่หรือเล็กก็ไม่สำคัญอะไรนัก ถ้าหากผู้คนที่อาศัยอยู่ในอาณาจักรนั้นมีความสุขความเจริญ แต่ก็เป็นความจริงที่ปฏิเสธไม่ได้เช่นกันว่า ผู้คนบนแผ่นดินแทบจะไม่มีสิทธิในตนเองด้วยซ้ำ พวกเขาพร้อมที่จะถูกกลุ่มคนติดอาวุธเข้ามากวาดต้อนพวกเขาให้พลัดถิ่นาคาที่อยู่เคลื่อนย้ายไปตั้งถิ่นฐานใหม่อยู่เสมอ ยกเว้นแต่ว่า อาณาจักรในฐานะตัวแทนชุมชนจะมีความเข้มแข็งพอที่จะปกป้องพวกเขาเอาไว้ได้

การฟื้นตัวใหม่ของล้านนาในยุคพระเจ้ากาวิละ ด้วยการ"เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง"นั้น บางที่อาจดูเหมือนการกวาดต้อนทั่วไป แต่ดิฉันคิดว่าในนี้มีความสมัครใจอยู่ด้วย การโยกย้ายผู้คนจำนวนมากให้เข้ามาตั้งรกรากทำกินในเขตที่มีระบบนิเวศใกล้เคียงกับถิ่นที่อยู่เดิมและอุดมสมบูรณ์กว่าในที่ราบใหญ่ เชียงใหม่-ลำพูน และในบางกรณีก็ยกเอาสังคมวัฒนธรรมทั้งระบบเข้ามา เช่น กรณีเมืองยอง ดิฉันยังคิดว่าล้านนามีส่วนคล้ายไทใหญ่ตรงที่มีการอยู่ร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย ทำให้มีการยอมรับคนอื่น กลุ่มอื่น ค่อนข้างสูง และแม้มีวัฒนธรรมไทเขิน ไทลื้อ และไทเขินเป็นแกน แต่ก็ให้ที่ยืนและผสมผสานวัฒนธรรมของชนเผ่าอื่นๆ เอาไว้ด้วย

การที่เชียงใหม่เลือกรวมกับกรุงเทพฯ แม้บางครั้งพระเจ้าตากสินจะทำอะไรเกินเลยไปบ้าง เช่น ลงโทษพระเจ้ากาวิละด้วยการตัดหู และแม้เมื่อนโยบายรวมศูนย์อำนาจจากส่วนกลางในสมัยรัชกาลที่ 5 จะทำให้เจ้านายล้านนาถูกระบอบกระเทือน และชาวบ้านสูญเสียความนับถือตนเองไปบ้างแต่ก็ไม่รุนแรง และสามารถฟื้นฟูขึ้นได้ไม่ยากนัก เราจะรู้สึกเรื่องนี้ได้เมื่อเทียบกับชะตากรรมของนครที่เคยรุ่งเรืองมากในอดีต และรักษาการปกครองของตนเองได้ต่อเนื่องมาจนขาดหายไปเมื่อ 40 ปีมาแล้ว เช่น นครเชียงตุง ที่ถึงปัจจุบัน สิ่งต่างๆ ที่เคยเป็นอนุสรณ์สถานของความรุ่งเรืองในอดีตกำลังถูกทำลายไปเรื่อยๆ แม้แต่ภาษาและวิถีทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน

เมื่อดิฉันถามตนเองว่าอะไรคือล้านนา ดิฉันรู้สึกว่ ภาพเรือนกาแลก็ตาม ภาพขันโตก ดินเนอร์ก็ตาม ภาพการฟ้อนรำก็ตาม หรือภาพชาวไทถิ่นและชาวเขาหลากหลายก็ตาม เป็นเพียงเนื้อตัวที่ปรากฏขึ้นหรือกระทั่งถูกแต่งขึ้นของล้านนาเท่านั้น ส่วนจิตใจของล้านนาคืออะไรนั้นต่างหากที่น่าสนใจ เพราะล้านนาผ่านทุกซ์เชื้ญมามากมาย แต่สามารถยืนหยัดขึ้นเป็นเขตวัฒนธรรมที่เข้มแข็งเขตหนึ่งของสังคมไทยได้ ก็ต้องแสดงว่ามีอะไรดีอยู่ในตัว เรื่องราวเกี่ยวกับล้านนาผ่านงานศึกษาของปัญญาชนจำนวนมากบอกดิฉันว่า เช่นเดียวกับชาวไทอื่นๆ ชาวบ้านล้านนา ยังคงถือผีแถน(ธรรมชาติ) ผีบรรพบุรุษ ผีวีรบุรุษ ควบคู่ไปกับการเป็นพุทธศาสนิกชนที่เคร่งครัด การพึ่งพาอาศัยกันภายในหมู่บ้านโดยเฉพาะหมู่บ้านรอบนอกที่ห่างไกลจากตัวเมืองยังมีอยู่สูง มีวัฒนธรรมทางการผลิตที่อิงทั้งชุมชนและยังคงมีการสืบทอดเทคนิควิทยาจากบรรพบุรุษอยู่ไม่ขาดสาย

แต่ดิฉันก็ยังมองล้านนาไม่ทะลุ จิตใจล้านนาโดยรวมที่ดิฉันมองเห็นเป็นความยึดมั่นในประเพณี ความรักอิสระ ความรักพวกพ้อง รักถิ่นที่อยู่ ความอ่อนโยน ซื่อ และ มีความเชื่อมั่นมีความนับถือตนเองที่จะรักษาวัฒนธรรมของตนไว้มากกว่าคนกรุงเทพ ขณะเดียวกันดิฉันก็เห็นว่า ชาวล้านนานั้น ดิฉันสืยรักความสบาย และมักยอมถูกเอาเปรียบ โดยเฉพาะผู้หญิง ล้านนามักเป็นกระโถนของสังคมมาตลอดสมัยประวัติศาสตร์ และมักยอมถูกเอาเปรียบในนาม"ความเสียสละ"เสมอมา

ถ้าเปรียบเทียบกับล้านช้าง ดิฉันเห็นว่า ล้านช้างเข้มแข็งกว่าล้านนามาก อาจเป็นเพราะอย่างน้อยนับตั้งแต่สมัยพระเจ้าฟ้าจัมเป็นต้นมา อาณาจักรล้านช้างดำรงความเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่มาตลอดครอบคลุมสองฝั่งโขง และดำรงความเป็นรัฐอิสระมาต่อเนื่องยาวนาน เพิ่งมาแตกเป็น 2 อาณาจักรและต่อมากลายเป็น 3 อาณาจักรในสมัยอยุธยาตอนปลาย ทำให้อ่อนแอลง และตกเป็นประเทศราชของไทยในสมัยพระเจ้าตากสิน แต่ไทยก็เพียงควบคุมการปกครองเฉพาะในส่วนที่เรียกว่า อาญาสี่

แต่ อาญาสี่ หรือตำแหน่งทั้งสี่ของเจ้าผู้ครองนคร ไม่ว่าจะเป็นหลวงพระบาง เวียงจันทน์ หรือ จำปาศักดิ์ แม้จะทำหน้าที่ควบคุมกำลังพลของชาวล้านช้าง และเก็บส่วยต่างๆ แต่ต่างก็ไม่ได้แทรกลงไปยังการจัดระเบียบสังคมของชุมชนชาบบ้าน ยิ่งแผ่นดินล้านช้างกว้างใหญ่มากจนชนชายแดนไทยที่ด่านซ้ายและโคราซ จนชายแดนสิบสองปันนา สิบสองจุไท เวียดนามและกัมพูชา การปกครองจากส่วนกลางก็ยังเป็นไปแบบหลวมๆ

ผู้คนสองฝั่งโขงคล้ายคลึงกับล้านนาและไทใหญ่ที่เต็มไปด้วยกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ชาวลาวแบ่งออกเป็น ลาวลุ่ม ลาวเทิง และลาวสูง ลาวลุ่มคือคนลาวที่ตั้งหลักแหล่งตามน้ำท่วมถึงมีประมาณ 50% แต่ถ้ารวมเอาพวกไทต่างๆ เข้าไปด้วยจะมีจำนวนประมาณ 2 ใน 3 ของประชากร ส่วนที่เหลือคือ ลาวเทิง หรือชนพื้นเมืองเดิม เรียกรวมกว้างๆ ว่า ช่า แบ่งเป็นหลายชาติพันธุ์ และลาวสูง คือ ชาวเขาต่างๆ ที่อพยพ

เข้ามาที่หลัง รวมแล้วมีกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างกันในลาวถึงประมาณ 60 ชาติพันธุ์ มีวัฒนธรรมลาวเป็นแกน

ในฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงคือภาคอีสานของไทย มีกลุ่มชาติพันธุ์น้อยกว่าฝั่งลาว แต่ก็มีวัฒนธรรมลาวเป็นแกนเหมือนกับฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง เรื่องลาวมาจากไหน เดิมเป็นกลุ่มมอญ-เขมรหรือเปล่า ดิฉันเองก็ยังไม่หาคำตอบไม่ได้ ดังที่ทั้งค้างไว้ในบท"คนไทในจีน" แต่อย่างไรก็ตาม พอมองเห็นได้ว่าวัฒนธรรมลาวก็มีวัฒนธรรมไทเป็นแกน คือผสมผสานกับวัฒนธรรมไท รับเอาภาษาและวัฒนธรรมไทเข้าไปใช้ ชาวลาวจึงมีคติความเชื่อชุดเดียวกับชาวไท คือ ความเชื่อเรื่องอำนาจธรรมชาติผ่านผีฟ้าพญาแถน เชื่อเรื่องขวัญ แต่ให้ความสำคัญกับบรรพบุรุษมากแสดงออกผ่านความนับถือในผีปู่ตา การปกครองจากรัฐเป็นแบบกระจายอำนาจเป็นนครรัฐเล็กๆ โดยให้ลูกหลานหรือขุนนางออกไปสร้างบ้านแปลงเมือง แต่ปล่อยให้การปกครองในระดับหมู่บ้านเป็นเรื่องของชาวบ้าน และการจัดระเบียบสังคมของชาวบ้านก็มีความเข้มแข็งมาก จนยังเหลือร่องรอยของสภาผู้เฒ่าและการให้อำนาจแก่ผู้เฒ่าในการตัดสินใจจัดการเรื่องต่างๆ ในหมู่บ้านอยู่ในปัจจุบัน

จิตใจของชาวลาวเป็นนักบุกเบิกเพราะต้องต่อสู้กับธรรมชาติอย่างหนัก และแผ่นดินอีสานที่กว้างใหญ่ก็ทำให้พวกเขาสามารถเคลื่อนย้ายได้ไม่ยากนัก ผืนดินสองฝั่งโขงที่มักเป็นทิวเขา แม้มีที่ราบกว้างใหญ่ ส่วนใหญ่ก็กลับเป็นที่ราบสูง ทั้งยังเป็นชั้นดินทรายอีกด้วย แต่ล้านช้างก็เต็มไปด้วยแหล่งอารยธรรมเก่า และชาวล้านช้างก็มีส่วนร่วมสร้างอารยธรรมไทยอย่างสำคัญอีกด้วย ดังที่คุงสงวน รอดบุญ ได้เขียนไว้ในเรื่อง"พุทธศิลป์ลาว"ว่า

"ตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีถึงรัชกาลที่ 3 ช่างเขลยชาวลาวถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองไทยมาก ช่วยสร้างงานในราชสำนัก เช่น ปราสาทราชมนเฑียรและวัด เช่น วัดพระแก้ว ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็ใช้ช่างชาวเวียงจันทน์โดยเฉพาะงานลงรักปิดทอง ช่างที่บ้านบุ กรุงธนบุรีมาจากช่างชาวลาวแถววัดสังเวช บางลำภู ซึ่งต่อมาย้ายไปอยู่แถววัดสุวรรณาราม ริมคลองบางกอกน้อย หรือบ้านขลุ่ย คลองบางไผ่ไก่ ธนบุรี ก็เป็นช่างเขลยชาวลาว อาชีพทำขลุ่ย มีดอรัญญิก ออชญา ก็สืบมาจากชาวลาวอพยพสมัยกรุงธนบุรี การทอผ้าไหม ผ้ามัดหมี่ ผ้าขิด ในภาคอีสาน ที่บ้านหาดเสี้ยว อ.สวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย และที่คูบัว จังหวัดราชบุรี ก็ได้จากลาวเขลย"²⁹

จิตใจของล้านช้างก็คล้ายคลึงกับล้านนา คือรักอิสระ เป็นตัวของตัวเอง สมถะเรียบง่าย ชยันตหนัก บากบั่นฟันฝ่า ซื่อและอ่อนน้อม แต่นับถือตนเองอย่างมาก ขณะที่ล้านนา

²⁹ อ้างต่อจาก ปุริมลิขิต (นามปากกา) "ใต้ฟ้าเมืองลาว" ในวารสารเที่ยวรอบโลก ปีที่

เรียกตนเองว่าคนเมือง แต่ล้านช้างกลับภูมิใจในความเป็นลาว ไม่เฉพาะในประเทศไทย แต่ยังรวมถึงคนลาวในภาคอีสานของไทยด้วย

ความจริงคนลาวเป็นกำลังสำคัญอย่างมากในการสร้างสังคมประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อสังฆราชปาลเลอแก้วเดินทางมาประเทศไทย เคยบันทึกว่า สยามมีประชาชนทั้งหมดประมาณ 6 ล้านคน เป็นคนสยามและคนลาวเสีย 3 ล้านคน คนจีน 1 ล้าน 5 แสนคน คนมลายู 1 ล้านคน กัมพูชา 5 แสนคน และมอญ 5 หมื่นคน

ไทยอยุธยาเป็นนักกวาดต้อน"ครัว"ของประเทศเพื่อนบ้านตัวฉกรรจ์ ด้วยวิธีการกวาดต้อนนี้เอง จำนวนประชากรหรือกำลังแรงงานในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงมีพอเพียงกับขนาดของเมืองอยุธยา ราชสำนัก และขุนนาง ที่ถูกสร้างขึ้นอย่างใหญ่โต เมื่อประเทศรอบๆ ยกวันตะวันตกที่เป็นมอญ และตะวันออกที่เป็นเขมรแล้ว นอกนั้นล้วนแต่เป็นรัฐไทโบราณทั้งสิ้น ทางฝั่งตะวันตก เป็นเขตอิทธิพลของพม่า ซึ่งเป็นประเทศเข้มแข็งและเป็นประเทศนักรบ ไทยไม่ค่อยได้เข้าไปยุ่งมากนัก แต่เนื่องจากมอญกับพม่าเป็นคู่อาฆาตกัน ถึงไทยไม่ค่อยได้เข้าไปยุ่ง มอญก็แตกหนีมาไทยอยู่เนืองๆ นับการอพยพเข้าไทยครั้งใหญ่ๆ ได้ถึง 7 ครั้ง และนานวันพวกมอญก็กลายเป็นไทยไปโดยมาก ส่วนฝั่งตะวันออกเป็นเขมร ไทยกวาดต้อนไม่มากเท่ากับกลุ่มพูดภาษาไทย มักจะใช้วิธีเกณฑ์แรงงานจากประเทศราชมากกว่าการทำสงครามแล้วกวาดต้อนเอามา ดังจะเห็นได้จากสงครามระหว่างไทยกับเวียตนามในดินแดนเขมร ใน"อานามสยามยุทธ" ที่ฝ่ายไทยมักฆ่าเชลยเขมรกับเชลยญวนเสียเนืองๆ ที่ควบคุมตัวเข้ามาใช้สอยเป็นผู้หญิงกับเด็ก ไม่เอาชายฉกรรจ์

แต่การกวาดต้อนจากล้านช้างลึกเข้าไปถึงเมืองพวนและสิบสองจุไท เป็นการแย่งชิงกำลังคนมาใช้งาน ไม่มีการฆ่าชายฉกรรจ์ทิ้งเหมือนกรณีเขมรกับญวน ชาวล้านนาถูกอยุธยากวาดต้อนมาหลายครั้ง จนถึงสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยอยุธยาก็ยังเกณฑ์หัวเมืองฝ่ายเหนือไปตีเชียงแสน กวาดต้อนครัวมา 2 หมื่นครัว แล้วแบ่งครัวชาวเชียงแสนกันไปตั้งแบ่งสมบัติที่รับมาได้ นอกจากนี้แผ่นดินไทยประเทศไทยปัจจุบันยังตั้งเหลื่อมซ้อนอยู่บนอาณาจักรล้านนาและล้านช้างเดิม ผู้คนในแผ่นดินตอนเหนือเป็นไทล้านนา ผู้คนในภาคอีสานเป็นไทล้านช้างรวมแล้วหลายสิบล้านคนหรือกว่าครึ่งของประเทศ

เมื่อต่อภาพประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทเลยเข้ามาถึงภาคอีสานและภาคเหนือของไทย ดิฉันก็คิดถึงสิ่งที่ตนเองต้องการหาคำตอบว่าอะไรคือความเหลื่อมซ้อนของวัฒนธรรมไท-ไทย เพราะถ้าหาความเหลื่อมซ้อนได้ก็จะหารากเหง้าได้ มาถึงตรงนี้ดิฉันอยากตั้งข้อสังเกตว่าวัฒนธรรมไทแบบชาวบ้านนั้นเองที่น่าจะเป็นตัวแกนของวัฒนธรรมไทย แต่ศึกษาแค่นี้ไม่พอที่จะฟันธงออกไปอย่างนั้น เพราะดิฉันยังไม่ได้ลงแรงให้กับเรื่องของสังคมและวัฒนธรรมไทยเลย แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่มากและเวลาของดิฉันก็หมดแล้ว ดิฉันใกล้ต้องส่งรายงานการวิจัยเต็มที จึงได้แต่ทิ้งท้ายเรื่องอดีตของสังคมไทยในลุ่มแม่น้ำ

เจ้าพระยาไวย่เล็กน้อย พอเป็นข้อสังเกตเท่านั้น

การศึกษาเรื่องอดีตของสังคมไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ว่าไปแล้วก็เริ่มขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 คือเริ่มต้นจากสมัยที่รัชกาลที่ 4 ยังทรงผนวชอยู่ และได้ชุดงัดไปพบเมืองโบราณที่นครปฐม เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์จึงกลายเป็นผู้บุกเบิกการค้นคว้าทางโบราณคดี แต่คำว่าโบราณคดีในสมัยก่อนก็ยังไม่ได้แบ่งแยกออกจากประวัติศาสตร์ วรรณกรรม โบราณคดีมีความหมายรวมๆ ถึงอะไรก็ตามที่เก่าแก่ สามารถบ่งชี้ถึงความมาในอดีตของผู้คนในสังคมไทยก็เรียกว่าเป็นโบราณคดีไปหมด

เรื่องโบราณคดีไม่ใช่สิ่งใหม่เฉพาะสังคมไทย สำหรับสังคมฝรั่งก็ใหม่เหมือนกัน เมื่อตอนรัชกาลที่ 4 ยังเป็นสมเด็จพระวชิรญาณมหาเถระเสด็จไปชุดงัดนครปฐม ในปีพ.ศ. 2474 เป็นปีเดียวกับที่ ชาร์ลส์ ดาร์วิน เพิ่งออกไปสำรวจทางชีววิทยาและมองเห็นทฤษฎี แต่เขาก็ต้องเก็บสิ่งที่ค้นพบไว้เกือบ 30 ปี จึงกล้าตีพิมพ์งานชื่อ "กำเนิดเผ่าพันธุ์" (On the origin of Species) ออกมาในปีพ.ศ. 2402 เพราะสิ่งที่เขาค้นพบเป็นเรื่องที่ขัดกับคำสอนทางศาสนาคริสต์ซึ่งระบุว่าโลกมีอายุราว 6 พันปีเท่านั้น แต่ทฤษฎีวิวัฒนาการสอดคล้องกับการค้นพบทางธรณีวิทยา และมีผลพลิกเปลี่ยนความเข้าใจต่อโลกและชีวิตของตะวันตกอย่างมาก ในด้านโบราณคดีเป็นการทำลายเพดานเวลาในประวัติศาสตร์โลกที่เคยเชื่อกันมาแต่เดิม

ดิฉันพูดถึงเรื่องนี้เพราะเห็นว่าในด้านโบราณคดีแล้ว ชนชั้นนำไทยไม่ได้ล่าหลังกว่าตะวันตกเลย สันรัชกาลที่ 4 กรมพระยาดำรงฯ ก็ทำหน้าที่นี้อย่างแข็งขัน รัชกาลที่ 6 เองก็โปรดทางโบราณคดีเช่นกัน แต่ในสังคมไทยกลับถูกปิดกั้นไว้ด้วยเพดานเวลาในประวัติศาสตร์อย่างฉกรรจ์ ดิฉันคิดว่า การประกอบภาพของอดีตขึ้นอย่างรีบร้อนในสมัยรัชกาลที่ 5 มีผลทำให้ชนชั้นนำไทยต้องรับเอาความคิดสำเร็จรูปของฝรั่งนักสำรวจเข้ามาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชาติไทย เรื่องไทยอพยพมาจากจีน มาตั้งกรุงสุโขทัย อโยธยา กรุงธนบุรี และกรุงเทพฯ ตาม เพดานประวัติศาสตร์ของไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาจึงติดอยู่แค่พ.ศ. 1893 อันเป็นที่พระเจ้าอยู่ทองสถาปนาอโยธยา

ดิฉันเห็นว่าข้อเสนอให้ศึกษาอดีตของสังคมไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาข้ามเพดานประวัติศาสตร์ที่มองเห็นว่า ทุกสิ่งทุกอย่างต้องเกิดขึ้นหลังสมัยก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา (พ.ศ. 1893) และข้อเสนอให้ศึกษาอดีตของสังคมไทยแบบข้ามพรมแดนอาณาเขตประเทศเป็นข้อเสนอที่สำคัญมากชนิดปฎิวัติความคิดดั้งเดิมกันเลยทีเดียว ซึ่งนอกจากคุณจิตร ภูมิศักดิ์แล้ว คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ เป็นคนแรกๆ ที่เสนอเรื่องนี้ออกมา และต่อมาได้โน้มน้าวให้อาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม ซึ่งระยะแรกเน้นการศึกษาสำรวจหาอดีตของสังคมไทยในขอบเขตประเทศไทยเป็นสำคัญให้ขยายความสนใจเชื่อมออกไปสู่เรื่องของชนชาติไทนอกประเทศด้วย

นอกจากคุณจิตร ที่เสนอเรื่อง "สังคมไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา" ซึ่ง

ดิฉันเห็นว่าเขียนราวปีพ.ศ. 2506 แต่เป็นงานต้องห้ามกว่าจะได้ตีพิมพ์ คุณจิตรก็เสียชีวิตไปนับสิบปีแล้ว อาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดมจึงเป็นคนแรกที่เสนอความรู้ใหม่ที่ว่ามีกรุงอโยธยาก่อนที่พระเจ้าอู่ทองจะสถาปนากรุงศรีอยุธยา โดยเสนอทั้งหลักฐานด้านตำนาน พงศาวดาร และหลักฐานทางโบราณคดี ในปีพ.ศ. 2509 ซึ่งเมื่อสอบทานกับภาพถ่ายทางอากาศของกรมแผนที่ทหารก็พบร่องรอยเมืองโบราณอยู่จริงๆ

อาจารย์ศรีศักดิ์ได้รับผลสะท้อนจากบิดา อาจารย์มานิต วัลลิโภดม อาจารย์มานิตเป็นนักโบราณคดีที่ชอบศึกษาด้าน จารึกและพงศาวดารต่างๆ แล้วนำสิ่งที่สงสัยไปสำรวจตรวจสอบกับโบราณสถาน โบราณวัตถุและตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ จึงเป็นคนแรกๆ ที่เริ่มเสนองานแบบไม่ติดกรอบออกมา โดยเฉพาะอาจารย์มานิตสนใจเรื่องของสังคมไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 สนใจเรื่อง "สุวรรณภูมิอยู่ที่ไหน" และได้นำเสนอข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการสำรวจทางโบราณคดีออกมาไม่ขาดสาย

ส่วนคุณสุจิตต์ วงษ์เทศ สนใจเรื่องคนไทยมาจากไหน อาศัยการติดตามเรื่องการค้นพบโครงกระดูกมนุษย์โบราณของอาจารย์ชิน อยู่ดี งานของนายแพทย์สุด แสงวิเชียร การติดตามอาจารย์มานิตออกพื้นที่สำรวจสภาพทางภูมิศาสตร์กับตำนาน เช่น เมื่อปีพ.ศ. 2510 ได้ไปสำรวจหาเมืองโยนกนาคนครเชียงแสน ตามตำนานสิงหนวัติ หากพบแต่หนองน้ำใหญ่ ไม่พบเศษซากพอให้เห็นเป็นเมือง ต่อมาเมื่อเริ่มมีค้นพบแหล่งอารยธรรมบ้านเชียงและโนนนกคุนสุจิตต์ก็เริ่มเกิดเป็นข้อสงสัยคิดว่า คนไทยอาจไม่ได้มาจากไหน

ในยุคสงครามเย็น ที่การศึกษาเรื่องของชนชาติไทนอกประเทศดูยังเป็นความมีดมนอยู่ คุณสุจิตต์เป็นคนแรกที่เสนอเรื่องอดีตของสังคมไทยแบบข้ามพรมแดนอาณาเขตประเทศ โดยเสนอในปีพ.ศ. 2513 "ในหนังสือชื่อ "เดินทางเข้าคลอง" เพราะคุณสุจิตต์เชื่อว่า ไทย ลาว ขอม เป็นเผ่าพันธุ์เดียวกันมาแต่เดิม แต่ภายหลังมาขีดเส้นแบ่งอาณาจักรจึงกลายเป็นคนละชนชาติ "ถ้าเราลบเส้นกั้นอาณาเขตที่ปรากฏในแผนที่ปัจจุบันออกไปเสีย เพียงให้เป็นแผ่นดินเดียวกันที่มนุษย์ไปมาหาสู่กันอยู่สม่ำเสมอ เราก็สามารถจะมองเห็นภาพพจน์อีกประการหนึ่งว่าผู้คนที่อยู่ในดินแดนทั้งสามประเทศนี้เป็นผู้คนกลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่ง"^{๓๐} และคุณสุจิตต์ก็อาจวิ่งเอาจึงมากในการเรียกร้องให้ทำลายเขตแดนเวลาทางประวัติศาสตร์ที่นักประวัติศาสตร์ติดยึดกันอยู่

คำประกาศ "คนไทยไม่ได้มาจากไหน" ของคุณสุจิตต์มาดังกระหึ่มเมื่อได้พันธมิตรใหม่ๆ หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 เช่น อาจารย์ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ซึ่งปฏิเสธการเขียนประวัติศาสตร์แบบชาตินิยม และคนรุ่นใหม่อื่นๆ

^{๓๐} สุจิตต์ วงษ์เทศ เดินทางเข้าคลอง สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น , 2513 หน้า 228-229

การตั้งคำถามต่อการเขียนประวัติศาสตร์แบบเก่า คือแบบใช้กษัตริย์และรัฐเป็นศูนย์กลางเกิดขึ้นอย่างมากหลังปีพ.ศ. 2516 และการค้นหาอดีตของสังคมตนเองก็เกิดขึ้นอย่างจริงจัง ในที่สุดกลุ่มอาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม อาจารย์ธิดา สารระยา และคุณสุจิตต์ วงษ์เทศก็สามารถวาดภาพสังคมไทยในแหลมทองก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 ได้ เรื่องราวนครรัฐต่างๆ ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาถูกเปิดเผยออกมาจากการศึกษาค้นคว้าหลายอย่างประสานกัน ทั้งการสำรวจทางโบราณคดี ทั้งจากการอ่านตำนาน จารึก และพงศาวดาร ทำให้เกิดประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต่างๆ ขึ้นมากมาย และสามารถร้อยรวมขึ้นเป็นภาพของสังคมไทยในอดีตได้เป็นภาพไกลและภาพเชิงระนาบ ซึ่งในปัจจุบันได้มีการสานต่อไปถึงภาพของเขตวัฒนธรรมเอเซียอาคเนย์และชนชาติไทนอกประเทศ

เมื่อมาถึงตรงนี้ ดิฉันคิดอะไรได้หลายอย่าง คือ เรื่องกำเนิดโบราณคดีไทยที่ไม่แยกสาขาวิชา บวกกับวิธีคิดแบบพุทธ มีผลสร้างนักปราชญ์นักคิดรุ่นเก่าที่มองความรู้ในอดีตเป็นองค์รวม ทำการศึกษาอดีตของสังคมไทยผ่านเครื่องมือหลายชนิดพร้อมๆ กัน ทั้งสำรวจหลักฐานทางวัตถุ ความเก่าแก่ของสิ่งที่พบ ลักษณะของสิ่งที่พบ ลัทธิความเชื่อและจารีตประเพณีที่ดีความได้จากสิ่งที่พบ ศิลปวัฒนธรรมที่แกะรอยออกมาได้ ร่องรอยการคลี่คลายของภาษา และถ้อยคำ รวมไปตำนานและมุขปาฐะอื่นๆ มาถึงปัจจุบันที่มีการแยกเอาเรื่องโบราณคดีไปเป็นเรื่องก่อนประวัติศาสตร์ แยกภาษาศาสตร์ วรรณคดี และศิลปวัฒนธรรมออกจากกัน และยิ่งแยกสาขาวิชาออกไปเรื่อยๆ ในเวลาเดียวกัน ก็เริ่มมีการพูดกันหนาหูขึ้นเรื่องการใช้สหวิทยาการและการคิดแบบองค์รวม ดิฉันเห็นว่าที่จริงนักปราชญ์นักคิดรุ่นเก่าได้สร้างต้นแบบไว้แล้ว แต่ปัญญาชนรุ่นใหม่กลับไม่สันทัดที่จะใช้มัน

พระยาอนุนามราชชนเป็นตัวอย่างของนักปราชญ์นักคิดรุ่นเก่าที่เติบโตมากับโบราณคดีที่เหมาะสมเป็นการศึกษาเรื่องอะไรก็ได้ที่เก่าแก่ และติดตามเชื่อมโยงความรู้สาขาต่างๆ ไปมาอยู่ตลอดเวลา ขณะที่ปัญญาชนรุ่นหลังซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญเฉพาะทาง ต้องใช้เวลาอย่างมากกว่าจะสามารถก้าวข้ามพรมแดนของศาสตร์แต่ละสาขาย่อยไปได้ ดิฉันยังไม่เข้าใจนักทำไมประวัติศาสตร์ความรู้ของเราจึงมีอาการสะดุดอย่างแรง และจนถึงปัจจุบันก็ยังมีอาการสะดุดอยู่ทั้งแตกกระจายเป็นเสี้ยวส่วนเล็กๆ เต็มไปหมด โดยแต่ละเสี้ยวส่วนต่างประกอบองค์ความรู้เล็กๆ ของตนเองขึ้นแบบส่วนใครส่วนมัน ทำให้ลำบากมากที่จะสร้างองค์ความรู้ที่สะท้อนความเป็นจริงของชีวิตและสังคมได้พร้อมๆ กันในหลาภุมิติได้

พระยาอนุนามราชชนเป็นทั้งนักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์ นักภาษาศาสตร์ และนักอะไรต่อมิอะไรอีกมากมาย พอมาถึงรุ่นลูกศิษย์ลูกหาซึ่งมีอยู่มากมาย ก็เริ่มเกิดผู้เชี่ยวชาญเฉพาะทางขึ้น แต่ลูกศิษย์พระยาอนุนามา ก็ยังเป็นกลุ่มที่มีภาพทางความคิดกว้าง พอถึงยุคของปัญญาชนรุ่นต่อมาคราวนี้เป็นผู้เชี่ยวชาญที่เชี่ยวชาญแคบลงไปอีก ยิ่งจบปริญญาเอกมาก็ยังรู้จักอยู่เรื่องเดียว ซึ่งไปๆ มาๆ เรื่องที่ว่ารู้จักนั้น ก็ลึกไม่ค่อยจริงเพราะหลุดลอยออก

จากโลกที่เป็นจริงและกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังคมไป

การศึกษาอดีตของสังคมไทยที่คลี่คลายมาถึงปัจจุบัน ถ้ามองแง่หนึ่งก็ก้าวหน้าไปมาก ศาสตร์สาขาต่างๆ ที่แยกออกจากกันเป็นเสี้ยวส่วน กำลังเริ่มพยายามกลับมาเชื่อมต่อกัน ประกอบเป็นความเข้าใจใหม่ๆ ที่จะทำให้สังคมไทยเรารู้จักตัวเองมากขึ้น ความจริงมีปัญญานัน มีนักวิชาการจำนวนมากจากศาสตร์สาขาต่างๆ ที่กำลังพยายามตอบปัญหาเหล่านี้ อยู่ แต่ในที่นี้ดิฉันอยากพูดถึงเฉพาะสายประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นการประกอบภาพของสังคมไทย ขึ้น และอยากพูดถึงคน 3 คนในลักษณะเป็นตัวแทนกลุ่มความคิด

คนแรก คืออาจารย์ชัย เรื่องศิลป์ ดิฉันประทับใจ อาจารย์ชัยตรงที่ท่านเป็นครูเก่า เป็นคนที่เกิดในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2447-2518) สนใจประวัติศาสตร์ขนาดที่แต่ง ตำรา "ประวัติศาสตร์ชาติไทย" ออกขายเมื่อปีพ.ศ. 2478 อาจารย์ชัย ไม่ต้องการให้ คนไทยเรียนประวัติศาสตร์แค่เรื่องของประวัติพระเจ้าแผ่นดินกับเรื่องทางทหาร แต่ต้องการให้คนไทยเข้าใจประวัติศาสตร์บ้านเมืองอย่างแจ่มแจ้ง เข้าใจประวัติหลายๆ ด้านของ สังคมจนรอบด้าน เพราะประวัติด้านต่างๆ ของสังคมจะช่วยให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจบรรพ บุรุษของตนเอง รู้เหตุผลความเป็นไปในประวัติศาสตร์ จึงจะเกิดทุนบรรพชนได้อย่างสม เกียรติ ท่านเป็นคนเคารพความจริงมากในหนังสือ "ประวัติสังคมไทย สมัยโบราณก่อนศต วรราชที่ 25" ซึ่งท่านเขียนเมื่อปีพ.ศ. 2514-2515 เสนอให้คนไทยศึกษาอดีตของสังคม ไทยอย่างเป็นทางการของตัวเอง และยังเห็นว่ามีชาวสยามอยู่ในประเทศไทยแล้วตั้งแต่พุทธ ศตวรรษที่ 16 ท่านเสนองานออกมาหลายเล่ม งานแต่ละเล่มมีชีวิตชีวา มีข้อมูลมาก และ ตรงไปตรงมา ดิฉันเชื่อว่า ในสังคมประเทศไทยยังมีคนอย่างอาจารย์ชัยอีกมาก แต่คน เหล่านี้ปรากฏขึ้นออกมาต่อหน้าสังคมไม่มากนัก เพราะขาดโอกาสและเวที

คนที่สอง คือ อาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ งานสำคัญที่ดิฉันได้อ่านและติดตามงานของ ท่านต่อเนื่องมาคือ "การเมืองไทยในสมัยพระนารายณ์" เริ่มแรก เป็นแค่หนังสือที่ดิฉันคิดจะ อ่านฆ่าเวลาในร้านหนังสือเท่านั้น เพราะเป็นหนังสือเล่มบางๆ และดูจะเบาๆ แต่เมื่อลง มืออ่านก็พบว่าได้รู้และเห็นสิ่งที่ไม่คาดฝัน ดิฉันรู้สึกว่าเป็นการตีความอดีตใหม่แบบปลิ้นเอา เนื้อในออกมา เป็นการจับประกายความคิด ทำให้เกิดการคิดต่อ ทำให้เกิดความสนใจใฝ่ รู้ในเรื่องที่คิดว่ายุติแล้ว ในขณะเดียวกัน ด้วยมุมมองแบบใหม่ ด้วยสำนวนภาษาที่ทันสมัย ดิฉันได้พบสิ่งเก่าในงานอาจารย์นิธิ คือการนำเอาศาสตร์สาขาต่างๆ เข้ามาคลุกเคล้า ผสมผสานกันโดยไม่ต้องวางฟอร์ม ดังนั้น ต่อมาเมื่อพบ "การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุง ธนบุรี" ดิฉันจึงตั้งใจซื้อมาอ่านทันที แม้ว่าเล่มนั้นจะหนามาก ต่อมาดิฉันจึงเห็นว่างานทั้งหมด ของท่านล้วนยืนอยู่ข้างประชาชนคนสามัญทั้งสิ้น

คนที่สาม คือ อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ ประวัติ ศาสตร์ชุมชน และข้ามสาขามาสู่วัฒนธรรมชุมชน ดิฉันคิดว่า "เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต"

และ"วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย" เป็นการให้ภาพสังคมของชุมชนชาวนาและชี้ถึงศักยภาพของชาวนาอย่างสำคัญ ดิฉันเห็นว่าอาจารย์จักรทิพย์เป็นอิสระจากรัฐและทุน แต่ความเป็นนักทฤษฎีทำให้ท่านมักจะติดกรอบ หากความต็มเต๋ในความรู้ ความพอกเพียร และจุดยืนที่ยืนอยู่ข้างชาวนา ทำให้ท่านค่อยๆก้าวข้ามพรมแดนความรู้ไปที่ละจุดและทีละเรื่อง

ดิฉันไม่ได้อยู่ในฐานะจะประเมินค่าปัญญาชน แต่เมื่อดิฉันมองไปที่สังคมปัญญาชน มองไปที่องค์ความรู้ที่ถูกประกอบขึ้นมาไว้ในแวดวงปัญญาชน ดิฉันคิดแบบชาวนาเพียงแต่ว่าความรู้แบบไหนที่จะช่วยให้ชาวไทยเราเข้าใจตนเองได้มากขึ้น เมื่อมองอย่างชาวนา ดิฉันจึงนึกถึงคุณสุจิตต์เป็นคนแรกทันทีที่กลับเข้าสู่เรื่องของไทยประเทศไทย เมื่อคิดสาวอดีตอันไกลแสนของสังคมไทย

โดยสรุปแล้วงานของดิฉันยังไม่เสร็จสิ้น ดิฉันยังไม่สามารถตอบคำถามตนเองให้ชัดเจนได้ว่าอะไรคือรากเหง้าของวัฒนธรรมไทย ดิฉันอาจจะพบเห็นภาพของชุมชนไทนอกประเทศขึ้นมาบ้าง แต่ก็ยังไม่ถ่องแท้สักเท่าไหร่ ส่วนชุมชนไทยในประเทศดิฉันยังไม่เคยประกอบภาพขึ้นอย่างจริงจังเลย อย่างไรก็ตามดิฉันเห็นว่าการศึกษาเรื่องประวัติสังคมและวัฒนธรรมชนชาติไท ต้องเชื่อมโยงกลับมายังไทยประเทศไทย ในทุกเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับชีวิต ความทรงจำ ความใฝ่ฝัน วิถีทางที่ผู้คนชุมชนและสังคมเลือกเดินไป โดยสรุปแล้วดิฉันเห็นว่าถ้าจะเข้าใจเรื่องราวรากเหง้าวัฒนธรรมไทย จนพอที่จะประกอบความเป็นชาติขึ้นจากวัฒนธรรม ก็ควรโยงไทศึกษาเข้ากับไทยศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพราะวัฒนธรรมไท-ลาวเป็นวัฒนธรรมสายใหญ่สายหนึ่งของบรรพบุรุษไทย ดิฉันคิดว่าหากการศึกษาทั้งสองสายนี้ได้มาบรรจบถึงกัน ทั้งไทศึกษาและไทยศึกษาต่างก็จะเป็นมุมสะท้อนของกันและกันแล้ว ซึ่งจะช่วยให้คนไทยเราเข้าใจอดีตของตนเองมากขึ้น นับถือตนเองได้มากขึ้น ขับเคลื่อนสังคมไปในหนทางที่เป็นคุณแก่กันและกันได้มากขึ้น และจะทำให้สังคมประเทศไทยยืนได้อย่างมีศักดิ์ศรีในประชาคมโลก

คนไทยและไทยในวันนี้

การเดินทางผ่านเอกสารและจินตนาการติดตามอาจารย์บรรจบไป"กาเลหม่านไต" ของดิฉันสิ้นสุดลงแล้ว สำหรับดิฉัน อาจารย์บรรจบ พันธุเมธา นับได้ว่าเป็นปัญญาชนที่แท้จริง เป็นคนที่รักในความรู้และความจริงถึงขั้นดื่มด่ำกับความรู้ เป็นคนรักความเป็นธรรม และเต็มไปด้วยน้ำใจ เป็นนักบุกเบิกที่กล้าหาญและเป็นตัวของตัวเอง

ดิฉันไม่ได้ศึกษาชีวิตและงานของท่านในฐานะที่ท่านเป็นนักภาษาศาสตร์ ทั้งดิฉันก็ไม่มีภูมิรู้ทางภาษาศาสตร์พอที่จะประเมินท่านได้ แต่ดิฉันศึกษางานของท่านผ่านแง่มุมการค้นคว้าวัฒนธรรมชนชาติไทย และเห็นวาทะของท่านทุกเล่ม ตั้งแต่ "กาเลหม่านไต" "กาเลหม่านไตในรัฐชน" "ไปสอบค่าไท" และ "คนไทย-ไทย ไตลื้อ ไตเหนือ" มีความสำคัญมากสำหรับคนที่ต้องการรู้จักชีวิตและวัฒนธรรมของชนชาติไทย

1. เป็นการนำเอาเรื่องราวของชนชาติไทยในประเทศต่างๆ มาบอกเล่าให้คนไทยฟังด้วยการเขียนแบบง่ายๆ แต่ลึกซึ้ง ไขเรื่องธรรมดาๆ ให้เห็นสาระที่แฝงเร้นอยู่ เห็นความเหมือนและความต่างของสังคมและวัฒนธรรมไทยถิ่นต่างๆ เป็นการทำเรื่องยากให้ง่าย งานชนิดนี้จึงมีคุณค่าสูงและควรได้รับการเผยแพร่ให้กว้างขวาง ไม่ควรกลายเป็นหนังสือหายากที่มัดตามห้องสมุดต่างๆ ก็ยังแทบหาไม่ได้

2. การบุกเบิกค้นคว้าภาษาและวัฒนธรรมชนชาติไทยอย่างจริงจัง ในหลายประเทศของท่าน แม้ว่าในระยะหนึ่งอาจถูกสังคมลืมนั่นไป เพราะสังคมเลิกสนใจเรื่องชนชาติไทย แต่เมื่อความสนใจในเรื่องนี้คืนกลับมา ก็ทำให้นักวิชาการรุ่นหลังนอกจากไม่ต้องเริ่มต้นใหม่ทั้งหมดแล้ว ในช่วงที่ท่านไปศึกษาเรื่องของชนชาติไทย โดยเฉพาะช่วงปีพ.ศ. 2498-2501 ยังเป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญของสังคมมนุษย์ในระยะใกล้อีกด้วย

3. เป็นการศึกษาสังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทย ในลักษณะการมองแบบองค์รวม คือ แม้จะเป็นการไปศึกษาภาษาเป็นสำคัญ แต่ในการศึกษานั้นอิงอาศัย ตำนานต่างๆ ประวัติศาสตร์ สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ การทำมาหากิน ชีวิตความเป็นอยู่ คติความเชื่อ ประเพณีและพิธีกรรมของชนชาติไทยในแต่ละถิ่น ทำให้เห็นภาพการเคลื่อนไหวที่มีชีวิตของชนชาติไทย วิธีการศึกษาแบบนี้ นักวิชาการรุ่นใหม่ควรจะเรียนรู้อย่างมาก เพราะขณะที่นักวิชาการรุ่นใหม่มุ่งกันอย่างเอาใจจริงเอาใจเรื่อง "สหวิทยาการ" แต่มักประกอบส่วนวิธีวิทยาของศาสตร์สาขาต่างๆ เข้าด้วยกันอย่างประดักประเดิด ทำให้เรื่องธรรมดากลายเป็นเรื่องยาก เรื่องที่ซับซ้อนกลายเป็นเรื่องยากมาก ความรู้จึงถูกผูกขาดอยู่ในกลุ่มคนที่มีเครื่องมือทางความรู้ คือ ต้องรู้วิธีวิทยาชนิดต่างๆ ก่อนเท่านั้นจึงจะอ่านรู้เรื่อง

กล่าวโดยส่วนตัว อาจารย์บรรจบทำให้ดิฉันกล้าหาญพอที่จะลงมือศึกษาเรื่องราวที่มีขอบเขตใหญ่โตมาก ก่อนการศึกษาดิฉันไม่สู้แน่ใจนัก ว่าตนเองกับคนไทยถิ่นต่างๆ มีความ

สัมพันธ์พิเศษนอกเหนือจากความเป็นเพื่อนมนุษย์หรือไม่ และบรรดากลุ่มคนไทถิ่นเหล่านั้นเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กันอย่างไรบ้าง เพราะต่อคนไทยด้วยกันเอง บางทีก็ยังแปลกหน้าต่อกันอย่างไม่น่าเชื่อ แต่หลังการศึกษา แม้เป็นการศึกษาโดยสังเขป ดิฉันก็ออกจะมั่นใจว่า บรรดากลุ่มคนไทถิ่นที่กระจายกันอยู่ในดินแดนต่างๆ นอกประเทศไทยเรานั้น แม้จะอยู่กันอย่างกระจัดกระจาย แต่พวกเขาทั้งหมดล้วนมีความเป็นมาเก่าแก่ร่วมกันหรือเกาะเกี่ยวกันมา มีสำนึกอิสระในอดีตคล้ายๆ กัน ซึ่งอาจตกทอดผ่านเชื้อสายกลายเป็นจิตใต้สำนึกที่คล้ายๆ กัน จึงมีนิสัยใจคอใหญ่ๆ บางอย่างร่วมกัน ยังมีภาษา มีวิถีทางสังคมและวัฒนธรรมที่ก่อรูปและพัฒนาขึ้นจากหลายส่วน แล้วเลือนไหลไปมาสู่กัน หลังจากนั้นจึงแตกแขนงกันไปกระจายตั้งถิ่นฐานในแนวกว้างจากลุ่มน้ำพรหมบุตรถึงเกาะไหหลำ ในแนวตั้งจากจีนตอนใต้ถึงอ่าวไทย

เนื่องจากดิฉันไม่ได้เริ่มจากการมีทฤษฎีใดๆ อยู่ในใจ ดังนั้น แม้ว่าการไปเสาะหา ร่องรอยต่างๆ ในอดีต ในพื้นที่รอบนอกประเทศที่กว้างใหญ่ไพศาลในครั้งนี้จะทำให้ดิฉันได้ข้อคิดกลับมาหลายอย่าง ดังได้สรุปไปแล้วในแต่ละบท แต่ดิฉันก็คิดแบบพุทธร คือ ขณะที่พุทธรมองการเคลื่อนไหวของสิ่งต่างๆ เป็นห่วงโซ่เหตุการณ์แบบกระทบกันไปเป็นกระแสสาย แต่พุทธรก็ให้ความสำคัญกับการมาประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ อย่างมาก ยิ่งองค์ประกอบซับซ้อนและดำรงอยู่ยาวนานมาก เครือข่ายสายโซ่ขององค์ประกอบน้อยใหญ่ที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและเป็นเหตุปัจจัยผลักดันให้เกิดการเคลื่อนไหวของสิ่งต่างๆ ก็ยิ่งมากเป็นทวีคูณ ดังนั้น ดิฉันจึงไม่รู้ลึกซึ้งแต่อย่างใดๆ ต่อแนวคิดแบบต่างๆ ของเรื่อง "คนไทยมาจากไหน" ตรงกันข้าม ดิฉันกลับคิดว่าในการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจกับอดีตของสังคมตนเองนั้น จะทำจากแบบไหนก็ได้ทั้งนั้น จะเริ่มต้นจากอะไรก็ได้ทั้งสิ้น ขออย่างเดียวให้เราทำด้วยความรักในความรู้ ในความจริง แล้วที่สุดมันจะสานเชื่อมกันเข้ามาได้เอง เพราะโลกกับชีวิตเป็นของใหญ่มาก เป็นสิ่งที่มิแ่แง่มุมซับซ้อนมากมาย และตัวสิ่งที่เราคิดว่าเป็น "ความรู้" ที่แท้ก็เป็นเพียงแค่สิ่งที่เราเลือกเข้าไปรู้ และพยายามจัดระบบมันออกมาเท่านั้น เราอาจคิดว่าระบบที่เราจัดขึ้นคือส่วนสำคัญที่สุดของตัว "ความจริง" และเป็นตัวแทนของ "ความจริง" ได้ แต่แท้จริงแล้ว มันก็มักจะเป็น "ความจริง" ในทัศนะหนึ่งๆ เท่านั้นเอง เพียงแต่ว่าทัศนะต่างๆ ล้วนสะท้อนภาพผู้คนที่ดำรงอยู่ในสังคม และผู้คนก็เป็นผลผลิตของสังคม

ดิฉันเชื่อว่าปัญหา "คนไทยมาจากไหน" ยังจะคงเป็นที่ถกเถียงกันต่อไปในวงวิชาการ ทฤษฎีต่างๆ จะพยายามหาข้อพิสูจน์ไปเรื่อยๆ สำหรับดิฉัน การตามอ่านงานค้นคว้าทางวิชาการและแนวคิดสายต่างๆ ทำให้เกิดความรู้สึกเหมือนตนเองกำลังอ่านนิทานเคร่งขรึมและเต็มไปด้วยหลักฐานอ้างอิงหลายเรื่องด้วยกัน แต่เมื่ออ่านจบแล้วก็คิดอยากเล่านิทานของตนเองออกมาบ้าง

นิทานเรื่อง "คนไทยมาจากไหน" ของดิฉันเริ่มขึ้นที่ กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว นานจนมนุษย์แทบจะจดจำอะไรไม่ได้ ในโลกยุคนั้นแผ่นดินกับผืนน้ำแตกต่างกันอย่างมาก รอยต่อระหว่างแผ่นดินและผืนน้ำไม่คงที่ ความผันผวนในยุคน้ำแข็งครั้งล่าสุดทำให้แผ่นดินดูล้ำลายยืดหดได้ ส่วนมนุษย์ก็เคลื่อนย้ายถิ่นฐานไปหาแผ่นดินและดินฟ้าอากาศที่เหมาะสมอยู่อาศัย เมื่อโลกสงบลง มนุษย์ก็แพร่พันธุ์มากขึ้น เกาะกลุ่มกันเป็นชุมชน เป็นชนเผ่าและชนชาติ แยกตัวออกจากธรรมชาติสร้างบ้านเมืองขึ้นมา ผู้คนเหล่านี้พยายามตั้งรกรากสร้างถิ่นฐาน แต่เจตจำนงของพวกเขากับความเป็นไปของสิ่งต่างๆ รอบตัวอาจสอดคล้องกันบ้าง ขัดแย้งกันบ้าง ทั้งจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและจากมนุษย์ด้วยกัน ทำให้การตั้งรกรากต่อเนื่องยาวนานบนอาณาบริเวณใดบริเวณหนึ่งไม่ยั่งยืน บรรพบุรุษของชนชาติไทยก็เป็นเช่นนั้นด้วย

กลุ่มคนพูดภาษาไทยเกิดขึ้นมาตั้งแต่ก่อนน้ำท่วมโลกใหญ่ครั้งสุดท้าย คนเหล่านี้เดิมอาจจะอยู่แถวๆ เส้นศูนย์สูตร ชอบอยู่อาศัยในที่ราบลุ่มชุ่มชื้น และกินข้าวเป็นอาหารหลัก โดยเริ่มแรกกินข้าวพันธุ์ป่า ที่เกิดขึ้นเองในทุ่งหญ้า่น้ำท่วมขังตามธรรมชาติ เมื่ออพยพขึ้นไปทางเหนือ (การอพยพนี้เป็นเรื่องจริงจึงจูงใจมนุษยชาติทุกเผ่าพันธุ์ ทำให้คนทั้งโลกต่างมีตำนานน้ำท่วมโลกคล้ายๆ กันหมด) คงใช้เวลาอาจจะเป็นร้อยหรือพันปีในการหาถิ่นที่อยู่ใหม่ที่เหมาะสม กลุ่มคนพูดภาษาไทย น่าจะตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองกระจายอยู่ทั้งที่ตอนกลางและตอนใต้ของจีน ลงมาถึงดินแดนที่เรียกว่าแหลมทองด้วย โดยเลือกตั้งรกรากตามริมแม่น้ำเป็นสำคัญ ตามความเคยชินที่เคยอยู่ใกล้น้ำมาก่อน และเริ่มพัฒนาการปลูกข้าวขึ้น การอยู่กับดินและน้ำทำให้พวกเขาสังสมบทเรียนและสั่งการจัดการกับดินและน้ำเพื่อผลิตข้าวขึ้น เช่น การบุกเบิกที่นาเพื่อทำนาหว่าน การทดน้ำเข้านา พวกเขาจึงผูกพันอยู่กับฟ้า ผืน ดิน น้ำ ข้าว ควายและคันไถ พวกเขามักขยายถิ่นที่อยู่ไปตามที่ราบลุ่มน้ำ จึงปลูกบ้านแบบยกพื้นและคิดประดิษฐ์เครื่องใช้ต่างๆ โดยทั้งริเริ่มเองและแลกเปลี่ยนกับกลุ่มชนเผ่าอื่นๆ ที่อยู่ใกล้ๆ กับพวกเขา

กลุ่มคนที่พูดภาษาอื่นๆ ก็เช่นกัน พวกเขากระจายตัวอยู่ในแผ่นดินเดียวกันนี้ คือกลุ่มพูดภาษามอญ-เขมรค่อนข้างไปทางตะวันออกและทางใต้ กลุ่มพูดภาษาทิเบต-พม่าค่อนข้างไปทางตะวันตกและทางเหนือ ยังมีกลุ่มที่พูดภาษาย่อยต่างๆ อีกมากมาย สิ่งที่ชนชาติต่างๆ ในอาณาบริเวณนี้มีเหมือนกัน คือจิตสำนึกรักความเป็นอิสระ พวกเขาจึงร่วมกันพัฒนาวัฒนธรรมเอเชียอาคเนย์ขึ้น ท่ามกลางเขตวัฒนธรรมใหญ่สองเขต คือจีนและอินเดีย ชนชาติต่างๆ เหล่านี้สัมพันธ์กับจีนทางอำนาจภายนอก คือระบบปกครอง และทางการค้าเป็นหลัก และสัมพันธ์กับอินเดียทางอำนาจภายใน คือ คติความเชื่อและทางการค้าเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามชนชาติต่างๆ เหล่านี้จะรับอิทธิพลภายนอกเฉพาะที่เข้ากับตนเองได้เท่านั้น เช่น ขณะที่ยอมรับอำนาจทางการเมืองของจีน ยอมส่งบรรณาการให้จีน ค้าขายกับจีน แต่กลับไม่ยอม

รับปรัชญาความเชื่อของจีน และขณะที่ยอมรับวัฒนธรรมของอินเดียเข้ามามาก แต่ก็เลือกรับเฉพาะศาสนาและลัทธิความเชื่อที่สอดคล้องเหมาะสมกับตนเองเท่านั้น ไม่ได้ยอมรับความคิดแบบอินเดียจนสิ้นเชิง

ดิฉันเห็นว่าสายวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เพิ่งแยกตัวออกมาจากจีนอย่างชัดเจนในช่วงสองพันปีมานี้เอง ในช่วงนั้นมีการอพยพใหญ่หลายทิศทาง เพราะการรวมอาณาจักรจีนบนการทำลายภาษาและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ หลังจากนั้นยังอาณาจักรจีนเข้มแข็งและเป็นปึกแผ่นมากเท่าไร กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อยู่ใกล้จีนก็ยังคงอยู่บนทางสองแพร่ง ทางหนึ่งคือกลายเป็นจีน อีกทางหนึ่งคือพยายามรักษาความเป็นตัวของตัวเองมากขึ้น ซึ่งหมายถึงต้องอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลาง ซึ่งบริเวณที่เหมาะสมที่สุดก็คือจีนตอนใต้และเอเชียอาคเนย์ กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อยู่เชิงเขาหิมาลัยและทางตะวันออกของอินเดียก็พบพวกเขาจึงถอยร่นมาอยู่ทางปีกตะวันออกเชื่อมต่อกับดินแดนเอเชียอาคเนย์

ในอาณาบริเวณจีนตอนใต้ ปีกสุดแดนตะวันออกของอินเดียและเอเชียอาคเนย์แม้มีผู้คนเบาบาง จนกำลังคนเป็นสิ่งสำคัญที่แต่ละรัฐมักใช้กำลังไปกวาดต้อนเข้ามาไว้เป็นกำลังของบ้านเมือง แต่อณาบริเวณนี้ก็ไม่ใช้แผ่นดินว่างเปล่าหากเป็นถิ่นที่อยู่เก่าของมนุษย์ตั้งแต่ยุคหินมีกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ อาศัยอยู่ร่วมกันมายาวนาน (รวมทั้งกลุ่มที่พูดภาษาไทย) และมีอารยธรรมของตนเองซึ่งรุ่งเรืองไม่ต่างจากอาณาบริเวณอื่น โดยมีกลุ่มชาติพันธุ์มอญ-เขมรเป็นกลุ่มชนที่ตั้งรกรากและปกครองกันมาแต่เดิมในส่วนที่ค่อนข้างไปทางตอนล่างของอาณาบริเวณนี้

พนักว่ามีมานี้ กลุ่มชนชาติไทปรากฏตัวขึ้นจัดระเบียบทางสังคมขึ้นในรูปแบบสหพันธรัฐไทในดินแดนที่เป็นตอนใต้ของจีนและตอนเหนือของเอเชียอาคเนย์ปัจจุบัน บนต้นแม่น้ำสายสำคัญ 4 สายหลัก และลุ่มน้ำอื่นๆ ภายใต้อำนาจใหญ่ 4 สายนี้ คือ อิรวดี สาละวิน โขง และต้า-แดง รูปแบบการปกครองแบบสหพันธรัฐไท ที่กลุ่มชนชาติไทเลือกใช้เป็นระบอบปกครองมีความสอดคล้องกับรูปการจิตสำนึก นิสัยใจคอของชนชาติ จารีตประเพณีและวิถีทางการผลิต แล้วสร้างสังคมตามความใฝ่ฝันของพวกเขาขึ้น คือสังคมที่เป็นส่วนหนึ่งของจักรวาลและธรรมชาติ แต่พวกเขาสามารถดูแลจัดการตนเองได้ ในแต่ละหน่วยย่อยของสังคม หลังจากนั้นจึงขยายตัวไปตามลำน้ำหลัก 4 สายนี้ และเข้าตั้งรกรากตามที่ราบลุ่มน้ำสายย่อยในอาณาบริเวณเหล่านี้ เปียดขับชาติพันธุ์อื่นไปจากที่ราบลุ่ม ขณะเดียวกันก็อยู่ร่วมกับชาติพันธุ์อื่นๆ ที่ถอยไปอยู่ในป่าดงหรือภูเขา

อาณาบริเวณนี้มีกลุ่มรัฐไทเกิดขึ้นกระจายอยู่ทั่วไป แต่ละกลุ่มประกอบด้วยบ้านเมืองเล็กๆ มีเจ้าเมืองหรือเจ้าฟ้าทำหน้าที่เป็นตัวแทนของชุมชนใหญ่ เจ้าเมืองและเจ้าฟ้า แม้จะอยากเป็นใหญ่ ตามวิสัยคนมีอำนาจในมือ แต่เมื่อพวกเขาที่อยู่ภายใต้อำนาจปกครองเป็นพวกรักอิสระ มีวัฒนธรรมแบบ"ไพร่หนีนาย"อยู่เป็นนิจ เจ้าเมืองและเจ้าฟ้าจึงจำเป็นต้องให้อำนาจชุมชนที่จะดูแลจัดการตนเอง ส่วนตนเองทำหน้าที่เป็นตัวแทนชุมชนในการติดต่อสัมพันธ์

กับอาณาจักรอื่น บางครั้งพวกกลุ่มรัฐไทก็มีการรวมอาณาจักรของตนเองขึ้นเช่นกัน แต่มักเป็นช่วงเวลาสั้นๆ เพราะเมื่อสิ้นสุดผู้นำที่เข้มแข็ง กลุ่มผู้นำก็มักจะแย่งอำนาจกันและลงเอยด้วยการแยกตัวออกเป็นอาณาจักรเล็ก อาณาจักรน้อย ด้วยพื้นเพนิสัยใจคอดังกล่าว ทำให้เจ้านายของสหพันธรัฐไทมักสมยอมต่อถูกแบ่งแยกแล้วปกครองจากอาณาจักรใหญ่หรือเข้มแข็งกว่าที่อยู่ติดกัน ขอแต่เพียงอย่าให้อาณาจักรใหญ่กว่าเหล่านั้นเข้ามาแทรกแซงการปกครองภายในของเขา แต่กลุ่มสหพันธรัฐไทก็มีความสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นและยึดหยุ่นต่อกันด้วยความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และมีการร่วมมือช่วยเหลือกันเท่าที่เป็นไปได้ ซึ่งทำให้แม้สหพันธรัฐไทต่างๆ จะเป็นรัฐเล็กรัฐน้อย บางเมืองเล็กขนาดหมู่บ้านใหญ่ๆ หรือตำบลของไทยเท่านั้น แต่ก็มีคามเข้มแข็งในตนเอง สามารถดำรงอยู่ได้ยาวนาน

อาณาจักรไทปรากฏตัวขึ้นเกือบพร้อมกันในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19 คืออาณาจักรเมทลวงของไทใหญ่ในดินแดนรอยต่อระหว่างจีนกับพม่า อาณาจักรอาหม ในลุ่มน้ำพรหมบุตร ดินแดนรอยต่อของธิเบต อินเดียและพม่า อาณาจักรล้านนา อาณาจักรสุโขทัย อาณาจักรสิบสองปันนา อาณาจักรสิบสองจุไท อาณาจักรล้านช้าง และอาณาจักรสยามในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ในอาณาจักรทั้งหมดนี้ อาณาจักรล้านช้าง ซึ่งลูกหลานขุนบรม มาสร้างบ้านแปลงเมืองในดินแดน"ลาว"ได้ตั้งคำว่า"ไท"มาใช้คำว่า"ลาว" อันมีความหมายถึงความยิ่งใหญ่แทน ขณะที่อาณาจักรล้านนา พญามังรายซึ่งเป็นทั้งลูกหลานปู่เจ้าลาวจก และไทลื้อสิบสองปันนา กลับตั้งคำว่า"ลาว"มาใช้คำว่า"ไท"โดยไม่รู้เหตุผล ถึงกระนั้นล้านนากับล้านช้างสิบสองปันนา และสิบสองจุไท ก็ยังคงเป็นบ้านพี่เมืองน้องที่มีความสัมพันธ์ทางสายเลือดกันอย่างใกล้ชิดมาตลอด

ส่วนอาณาจักรไทยสยาม ก็ตั้งคำว่า"ไท"เหมือนกัน โดยหันมาใช้คำว่า"ไทย"ด้วยอิทธิพลทางภาษาจากอินเดีย ในบรรดาชนชาติไททั้งหมด ไทยสยามมีความเป็นลูกร้อยพ่อพันแม่มากกว่าเพื่อน ผู้คนดั้งเดิมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างเป็นชอมกับมอญเป็นส่วนมาก แต่ความเป็นเมืองการค้านานาชาติ จึงปะปนด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์จากแดนไกลอีกด้วย ขณะที่ทางภาคอีสานส่วนใหญ่เป็นคนลาว ภาคเหนือส่วนใหญ่เป็นไทขวน ไทเขินและไทลื้อในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีกลุ่มคนไทยอยู่ปะปนกระจายกันเป็นหย่อมๆ เพราะจาริกต่างๆ สมัยก่อนสุโขทัยและก่อนอยุธยาที่พบในบริเวณนี้เป็นภาษาชอมและมอญ แต่ก็พบคำไทปะปนในจารึกแสดว่ามีคนไทยมาอยู่ในบริเวณนี้มากพอที่จะส่งอิทธิพลทางภาษา

700 กว่าปีมานี้ คนไทได้ขึ้นมีอำนาจปกครองในรัฐสำคัญคือสุโขทัยและอยุธยาอิทธิพลทางภาษาไทซึ่งเดิมเคยมีอยู่บ้างแล้วในอาณาจักรบริเวณนี้ได้แผ่ออกไปทั้งจากการมีผู้ปกครองเป็นคนไท การติดอักษรไทของสุโขทัย และใช้อักษรไทเป็นภาษากลางของภูมิภาคนี้ เกิดการติดต่อสื่อสารกันตลอดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงคาบสมุทรทางใต้ด้วยภาษาไท แทนภาษา

ขอมและมอญ ในระยะหลังกลุ่มคนใช้ภาษาไทยในหมู่ไพร่และทาสยังเพิ่มขึ้นจากการกวาดต้อนเอาผู้คน เขมร-ไท-ลาว ในอาณาจักรใกล้เคียงเข้ามาเป็นกำลังด้วย

รัฐอยุธยาที่ขยายตัวเป็นอาณาจักรหลังสุโขทัยเล็กน้อย และต่อมาได้ผนวกรวมเอาสุโขทัยเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรตน แตกต่างจากรัฐไทอื่นๆ ตรงที่ได้พัฒนาเป็นรัฐที่มีการรวมศูนย์อำนาจมากกว่ารัฐไทใกล้เคียง ผ่านระบอบศักดินาแบบเข้มงวดและระบอบเกณฑ์แรงงานอย่างหนัก เศรษฐกิจอยุธยาตั้งอยู่บนส่วย ฤชา จังกอบ และอากร ทั้งยังผูกขาดการค้ากับต่างประเทศทำให้สะสมความมั่งคั่งได้มาก กำลังทหารของอยุธยาก็เข้มแข็งมาก ทั้งจากระบอบเกณฑ์แรงงานและทหารรับจ้างชาวต่างประเทศ อยุธยาจึงสามารถพัฒนาขึ้นเป็นทั้งเมืองหลวง เมืองท่าและเมืองการค้านานาชาติ โดยรักษาระบอบศักดินาเอาไว้ยาวนาน เมื่อเปรียบเทียบกับรัฐของคนที่ใช้ภาษาไทย-ลาวอื่นๆ และกลายเป็นนครใหญ่ศูนย์กลางความมั่งคั่งที่มีอิทธิพลเหนืออาณาจักรใกล้เคียงต่อเนื่องยาวนาน

การรวมศูนย์อำนาจและการแบ่งแยกชนชั้นอย่างชัดเจน ทำให้วัฒนธรรมของสังคมอยุธยาแตกออกเป็นวัฒนธรรมเจ้านาย และวัฒนธรรมไพร่ ขณะที่หัวเมืองต่างๆ และชุมชนหมู่บ้านยังคงรักษาวิถีชีวิตและจารีตประเพณีดั้งเดิม เมื่ออยุธยาล่มสลายเพราะสงครามจากพม่า ขนบุรีและกรุงเทพฯซึ่งเคยเป็นเมืองท่าและเมืองการค้ามาแต่เดิม ได้ถูกเลือกให้เป็นเมืองหลวงใหม่ เมืองหลวงใหม่สร้างขึ้นอย่างรวดเร็วภายใต้แรงงานเกณฑ์จากประเทศราช คือเขมรและลาว และสืบทอดสังคมและวัฒนธรรมจากอยุธยา

แม้เจ้านายของกรุงเทพฯยังคงสืบทอดวัฒนธรรมเจ้านายจากอยุธยา แต่เริ่มลดทอนการเกณฑ์แรงงานจากไพร่ที่ละน้อย เพราะเริ่มไม่สัมฤทธิ์ผล คนจีนเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยมากขึ้น ทั้งเข้ามาเป็นพ่อค้าวานิช นายอากร และแรงงานรับจ้างที่จากจีนค่อยๆ เข้ามาทดแทนแรงงานเกณฑ์ ในขณะเดียวกันภายใต้เกมอำนาจกับพม่า เขมรและญวน กรุงเทพฯได้ใช้วิธีวางอำนาจกับรัฐไท-ลาว เช่น สั่งให้เชียงใหม่ไปตีเชียงตุง เมื่อเชียงรุ่งมาขออ่อนน้อม เพียงเพราะคิดว่าจะรักษาเชียงรุ่งไว้ในอำนาจได้ยากถ้าเชียงตุงยังอยู่ในอำนาจพม่า หรือเมื่อเกิดกบฏเวียงจันทน์ โดยเจ้าอนุวงศ์ ก็สั่งเผาทำลายนครเวียงจันทน์พร้อมกวาดต้อนมาเป็นไพร่พล จนเวียงจันทน์แทบกลายเป็นเมืองร้าง เพียงเพราะเกรงจะกลายเป็นกำลังของญวน ส่วนผู้ที่กวาดต้อนมานั้น ต่อมาได้ตั้งรกรากกลายเป็นคนไทยในทุกวันนี้

นิทานของดิฉันจึงจบลงด้วยการที่บอกว่า คนไทยทุกวันนี้มาจากร้อยพ่อพันแม่ คือมาจากทั้งขอม มอญ ไท ลาว จีน ฯลฯ กลายมาเป็นคนไทยเชื้อสายต่างๆ ที่ยังรักษาความเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดิมไว้ก็มี ที่ผสมผสานเป็นพันธุ์ทางไปก็มาก แต่บรรพบุรุษสายใหญ่สายหนึ่งในบรรพชนไทยเราก็คือชนชาติไท-ลาว เป็นสายตรงที่ชาวไทยสืบทอดเอาภาษาและวัฒนธรรมมาใช้ โดยเฉพาะในส่วน of วัฒนธรรมชาวบ้านของประชาชนคนชั้นล่าง

ที่น่าสนใจอย่างมากก็คือ ชนชาติไท-ลาวที่ยังคงดำรงอยู่นอกประเทศไทยนั้น แม้จะดำรงอยู่ในสภาพที่แตกต่างกัน ที่เลวร้ายสุดขีดถึงเผชิญสงครามทำลายล้างก็มี เช่น กลุ่มไทใหญ่ในพม่า ที่อยู่แบบชนกลุ่มน้อยที่ถูกเหยียดทางวัฒนธรรมก็มี เช่น กลุ่มชาวไทอาหมในอินเดีย ที่อยู่แบบชนกลุ่มน้อยที่รักษาการปกครองตนเองได้ระดับหนึ่งก็มี เช่น ที่จีน และเวียดนาม ที่อยู่แบบเกือบเป็นเจ้าของประเทศก็มี เช่น ที่ลาว กลุ่มชนชาติไท-ลาวทั้งหมดนี้ต่างมีความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมอย่างไม่น่าเชื่อ แม้ว่าพวกเขาส่วนใหญ่จะเป็นชนกลุ่มน้อยในประเทศที่มีระบอบการปกครองแตกต่างกันไป แต่กลับสามารถรักษาวัฒนธรรมไทและความเป็นไทไว้ได้อย่างเหนียวแน่น ดิฉันเห็นว่า สิ่งที่ทำให้เขารักษาวัฒนธรรมไทไว้ได้คือพวกเขารักษาระบบคุณค่าดั้งเดิมไว้ได้ มีความพอใจในสังคมของตนเอง มีความนับถือตนเองสูง

แต่วัฒนธรรมไทโบราณที่ชุมชนชาวไท-ลาวนอกประเทศรักษาสืบเอาไว้ นั้น จะสามารถนำมาผลิตซ้ำเป็นปรัชญา อุดมคติ และวิถีชีวิตสำหรับชาวไทยเราได้หรือไม่ ดิฉันคิดว่า ไม่ง่ายนัก เพราะพัฒนาการของรัฐไทยสยามเองก็มีส่วนแตกต่างจากรัฐไทโบราณนอกประเทศอยู่มาก โดยเฉพาะส่วนวัฒนธรรมผู้ปกครอง ซึ่งเป็นส่วนครอบงำสังคมไทยมาโดยตลอด การที่คนไทยเราจะสามารถรื้อฟื้นจิตสำนึก "ไท" ขึ้นมาได้ สร้างสังคมและวัฒนธรรมของตนให้มีความเป็นตัวของตัวเองได้ คนไทยเราจะต้องเข้าใจสังคมของตนเองให้มากกว่านี้ เข้าใจส่วนต่างๆ ของสังคมและวัฒนธรรมไทย เพื่อที่จะเลือกว่ารักษาสืบทอดสิ่งไหนหรือละทิ้งอะไรไปเสีย จึงจะสามารถรื้อฟื้นและปรับปรุงระบบคุณค่าที่เหมาะสมสอดคล้องกับสังคมตนเองขึ้นมาใหม่ และสร้างความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมไทยขึ้นได้บ้าง

แต่การพยายามตอบปัญหาเรื่อง "ชาติ" ผ่านการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชนชาติไทในครั้งนี้ ดิฉันยังไม่สามารถรวบรวมข้อมูลได้เพียงพอที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับรากร่วมทางวัฒนธรรมไท-ไทยได้ เพราะถ้าจะตอบปัญหานี้ให้ได้ ต้องเข้าใจความเป็นมาของสังคมไทยในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในทุกแง่มุมอย่างละเอียดลึกซึ้ง การทำความเข้าใจรากทางวัฒนธรรมไทย นอกจากจะต้องศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมที่เป็นบริบทรวมของสังคมแล้ว ยังต้องศึกษาประวัติศาสตร์ของกลุ่มต่างๆ ที่ประกอบส่วนขึ้นมาเป็นสังคมไทยด้วยที่สำคัญที่สุด จะต้องศึกษาประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมชุมชนต่างๆ ทั่วประเทศเพื่อประกอบส่วนกันเข้าแล้วหาความเหมือนซ้อนของวัฒนธรรมไทและไทยออกมา ก็จะได้รากร่วมทางวัฒนธรรมไท-ไทยหรือได้รากเหง้าของสังคมไทยออกมา เรื่องนี้เวลาพูดเป็นสมการดูเหมือนจะง่ายๆ แต่แท้จริงไม่ง่ายเลยสักนิด สำหรับสังคมไม่ใส่ใจฐานความรู้ และความจำเลื่อมอย่างสังคมไทยของเรา

ดิฉันได้ไปสำรวจงานศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ชุมชนต่างๆ แต่กลับได้พบว่าชุมชนหมู่บ้านต่างๆ ในประเทศไทยส่วนใหญ่เป็นหมู่บ้านเกิดใหม่ตั้งขึ้นในช่วง 100 ปีมานี้ อันเกิดจากการบุกเบิกที่ดินทำกินใหม่ของเศรษฐกิจข้าวและเศรษฐกิจพืชไร่เป็นสำคัญประวัติหมู่บ้าน

เก่าแก่ที่หาอ่านได้ก็มีอายุย้อนไปได้สัก 200 ปีเท่านั้น ทำให้ภาพในอดีตของสังคมไทยที่สามารถฉายให้เห็นสังคมทั้งสังคมยังคงเป็นภาพที่ตอกกันไม่ติดอยู่ดี

ประวัติศาสตร์ของสังคมไทยเป็นสิ่งที่ เป็นปัญหามานานแล้ว จนนายฟรังซัวส์ อังรี ตูรแปง ชาวฝรั่งเศสที่เข้ามาใช้ชีวิตในปลายสมัยอยุธยาได้กลับไปเขียนบอกเล่าเกี่ยวกับสังคมสยามว่า "เป็นเพียงชนชาติหนึ่ง ที่ไม่รู้ต้นกำเนิดและความเจริญเติบโตของตนเอง ได้แต่อ้างประเพณีนิมิตอันเป็นผลงานของพระสงฆ์ที่หัวทึบและไม่เชื่อ" แม้เขาจะยอมรับว่าอยุธยาในขณะที่เขาได้มาพบเห็นนั้น เป็นนครใหญ่ เจริญรุ่งเรืองและมั่งคั่งมาก

ในสมัยกรุงเก่า ก่อนที่ลัทธิล่าอาณานิคมจะแสดงพิษสงตัดเฉือนแผ่นดินไทยไปโดยตรง สังคมสยามก็ยังคงไม่สนใจอดีตของที่ประกอบด้วยผู้คนทั้งมวล เจ้านายในกรุงเทพฯบันทึกอดีตเฉพาะเรื่องราวของราชวงศ์ ทั้งยังไม่เห็นว่าคนในรัฐไท-ลาวรอบๆ สยามเป็นกลุ่มคนที่ร่วมชาติร่วมภาษากับตน จึงขีดให้คนเหล่านั้นเป็นลาวไปแทบทั้งหมด กับกลุ่มที่ไม่เรียกตนเองเป็นลาว ก็ไปเรียกเป็นเงี้ยว เป็นกูลาไป จวบจนกระทั่งชาติตะวันตกแผ่อิทธิพลเข้ามาและใช้ประเด็นที่คนไท-ลาวเหล่านั้นเป็นคนละชาติพันธุ์กับไทยสยาม เป็นข้ออ้างหนึ่งในการยึดครองดินแดนเหล่านั้นไปจากไทย เจ้านายในกรุงเทพฯจึงเริ่มสำนึกและพยายามเหมารวมให้อย่างน้อยคนในอาณาจักรสยามเป็นไทยไปทั้งหมด และเขียนประวัติศาสตร์ที่มีกษัตริย์เป็นวีรบุรุษ และกรุงเทพฯเป็นศูนย์กลางเพื่อร้อยสำนึกของคนร่วมแผ่นดิน สร้างรัฐชาติอันมีระบบปกครองแบบรวมศูนย์จากส่วนกลาง ใช้วัฒนธรรมจากกรุงเทพฯเป็นวัฒนธรรมกลางผ่านภาษาไทยกลาง ปฏิเสธประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและความหลากหลายทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นและชาติพันธุ์ต่างๆ

ทั้งหมดนี้ได้แก้ปัญหบางอย่างให้ตกไป คือ ผ่านการรวมศูนย์อำนาจได้ทำให้ประเทศไทยเป็นปึกแผ่นขึ้น และสามารถรักษาความเป็นเอกราชไว้ได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็สร้างปัญหาบางอย่างให้เกิดขึ้นมาแทนที่ ปัญหานั้นคือ ประวัติศาสตร์ของชาติที่ถูกเขียนขึ้นเป็นประวัติศาสตร์ที่ขาดความเชื่อมต่อกับคนส่วนใหญ่ในประเทศ "ชาติ" กลายเป็นนามธรรมเลื่อนลอย ท้องถิ่น ชุมชนและคนส่วนใหญ่ในพื้นที่แผ่นดินไทยตอบไม่ได้ว่าเทือกเขาเหล่านี้ของตนเองยืนอยู่ตรงไหนในอดีตของชาติไทย ท้องถิ่น ชุมชนหมู่บ้าน และคนส่วนใหญ่ในประเทศกลายเป็นพวกมีปมด้อยไปทั่วประเทศ เพราะถูกปฏิเสธและเหยียดหยามจากรัฐและชนชั้นนำในส่วนกลาง ซึ่งแม้แต่ชนชั้นสูงและชนชั้นกลางที่เป็นหัวขบวนของสังคมเองก็มีปมด้อยไปด้วยเพราะรู้สึกไม่ทัดหน้าเทียมตาต่างประเทศ

ประวัติศาสตร์ชาติไทยจึงกลายเป็นความทรงจำของรัฐชาติไทยที่ประกอบด้วยบทบาทของคนส่วนน้อยที่ขยายเกินจริงมาเป็นเวลายาวนาน และไม่สามารถใช้แก้ปัญหาที่เป็นต้นตอเป็นฐานรากได้ และยังสภาพปัญหามีความซับซ้อนมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งนำมาแก้ปัญหาไม่ได้มากขึ้นเท่านั้น เพราะไม่ได้สะท้อนความเป็นจริง ไม่ทำให้รู้จักตนเอง ไม่ทำให้เราสามารถ

แก้ไขสิ่งผิด เสริมสร้างสิ่งถูก สร้างความเข้มแข็งให้กับสังคมได้แต่อย่างใด

สำหรับชนชั้นนำเอง การละเลยบทบาทของประชาชนคนส่วนใหญ่ ไม่ได้ทำให้ตนเองมีปมเด่นขึ้นเลย ตรงกันข้าม เมื่อวัฒนธรรมเจ้าถูกเหยียดจากตะวันตก ชนชั้นนำแทนที่จะหันมารับวัฒนธรรมชาวบ้านซึ่งมีรากเหง้ามาจากสังคมของตนเอง ชนชั้นนำกลับยอมรับวัฒนธรรมตะวันตก ระบบขุนนางที่ภายหลังกลายเป็นระบบราชการ ก็รักษาความเป็นนายของประชาชนอย่างไม่ยอมเปลี่ยนแปลงง่ายๆ พ่อค้าชาวจีนที่ทำหน้าที่เป็นข้อต่อส่วนต่างๆ ของสังคมไทย ก็พัฒนาระบบทุนไทยที่สืบทอดอำนาจ ที่แม้เติบโตขึ้นได้แต่ก็กลวงเพราะภายในเต็มไปด้วยความฉ้อฉล เนื่องจากขาดความนับถือตนเอง ในขณะที่ชาวบ้านในชนบทก็มองตนเองไม่ขึ้น และตกอยู่ภายใต้ความคิดยอมจำนน ภายใต้วัฒนธรรมเจ้าพ่อที่พัฒนาจากระบบผู้นำชุมชนกับทุนท้องถิ่น แม้ว่าโดยตัวของชาวบ้านเองจะยังคงมีวัฒนธรรมชุมชนในความสัมพันธ์แนวราบของชาวบ้านด้วยกันเป็นเครื่องร้อยรัดแต่ชุมชนในชนบทก็ถูกสั่นคลอนจนล่มสลายไปเรื่อยๆ

สังคมไทยแท้จริงไม่ได้ไร้ราก แต่ผู้นำของสังคมไทยโดยคนชั้นนำและชั้นกลางได้ทำลายรากเหง้าของตนเองมาโดยตลอด แม้ว่าจะระงับหนึ่งส่วนหัวสังคมไทยจะคุ่มมั่งคั่ง แต่ด้วยความที่ตนเองขาดลอยจากอดีต ขาดลอยจากรากฐานของสังคม จึงไม่รู้จักตัวเอง จึงไม่สามารถเป็นอะไรที่มีแก่นสารได้ การฟื้นฟูเอกลักษณ์ไทยในด้านต่างๆ กลับเป็นได้แค่งานออกร้าน และกลายเป็นเพียงของที่แปลกแยกจากวิถีชีวิตประจำวัน สังคมไทยเต็มไปด้วยคนที่คิด พูด และทำโดยลอกเลียนจากผู้อื่น ไม่ว่าจะจากกระแสหลักหรือกระแสทวน หากคนคิดเป็นน้อย และยิ่งหาคนที่คิดสอดคล้องกับความเป็นไปของสังคมโดยรวมยิ่งน้อยเข้าไปอีก

ดิฉันเกิดความมั่นใจว่า การหารากทางวัฒนธรรมไทยเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ถ้าไทศึกษาและไทยศึกษาโยงเข้ามาหากัน ขณะนี้งานศึกษาทางโบราณคดีเป็นช่องทางหนึ่งของการหาคำตอบ และนักโบราณคดีที่เป็นตัวของตัวเอง เช่น คุณสุจิตต์ วงษ์เทศและอาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลิโภดมก็ได้ทำลายเพดานเวลาของประวัติศาสตร์ไทยไป โดยปราศจากข้อโต้แย้งไปแล้ว เพราะมีหลักฐานทางโบราณคดีมากมายที่บ่งบอกว่าอดีตของสังคมไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาไม่เพียงถอยย้อนไปได้ถึงสุโขทัย แต่ยังถอยไปได้ถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ได้ทีเดียว และอดีตของชุมชนไทในทั่วอาณาเขตประเทศไทยก็เช่นกันสามารถถอยย้อนไปถึงยุคก่อนประวัติศาสตร์ได้ทั้งสิ้น เพียงแต่ยังสรุปได้ยากว่าคนโบราณในอาณาบริเวณนี้มีพัฒนาการต่อเนื่องไม่ขาดตอนมาจนถึงปัจจุบันได้อย่างไรเท่านั้น

การศึกษาทางคติชน ภาษา วรรณกรรมฯ และฯลฯ ต่างก็ล้วนเป็นช่องทางที่จะสร้างสาคำตอบได้เกี่ยวกับตัวตนของสังคมไทยได้ทั้งสิ้น และการหารากทางวัฒนธรรมไทยยังจำเป็นที่ต้องศึกษาผ่านชีวิตจริงๆ ที่มีหลายมิติ เพราะตัวตนคนๆ หนึ่งมีความซับซ้อนฉุนฉียว ตัวตนของสังคมหนึ่งๆ ก็ยังมีความซับซ้อนมากฉุนฉียว

แต่การหารากร่วมทางวัฒนธรรมไทยดูจะยังไม่ใช้ความรื้อร่นจำเป็นของปัญญาชนไทย

เท่ากับชาวบ้านทั้งหลาย ปัญญาชนมักเพลี่ยงกับลาภยศชื่อเสียง สนุกกับความรู้มากกว่าที่คิดจะแก้ปัญหาที่เป็นจริงของสังคม แต่สำหรับเราชาวบ้าน เหตุการณ์ต่างๆ กระทบตัวและบีบเข้ามาทุกขณะให้ชาวบ้านแต่ละคนต้องถามตนเองว่า เราจะอยู่กันได้อย่างไรภายใต้ลัทธิฉ้อฉลและประเพณีอุปาทัวที่ก่อปัญหาจนประเทศถึงหายนะ สังคมและวัฒนธรรมแบบไหนที่เราควรใฝ่ฝันมุ่งหมาย สิ่งที่ดิฉันมุ่งหวังก็คือ หวังจะให้โลกของปัญญาชนกับโลกของชาวบ้าน เชื่อมโยงกันได้มากขึ้น ปัญญาชนควรเร่งคืนความรู้และความจริงให้สังคมและควรเร่งทำหน้าที่เป็นปัญญาให้สังคมไทยโดยรวม ขณะเดียวกัน ดิฉันก็หวังจะให้ประชาชนพลเมืองทั้งหลายลุกขึ้นมาถามตัวเองว่า อะไรคือความทรงจำของตนเอง อะไรคือระบบคุณค่าที่พวกเรายกยัดถือ อะไรคือสังคมที่เรามุ่งมั่นใฝ่ฝัน และตัวดิฉันเองในฐานะหนึ่งในจำนวนประชาชนพลเมืองเต็มขั้น กำลังจะเดินหน้าต่อไปเพื่อแสวงหาสิ่งนี้

ซึ่งได้แต่หวังว่า จะเป็นการเดินทางที่ไม่โดดเดี่ยวเกินไปนัก

ภาคผนวก

บันทึกย่อสรุปสาระสำคัญ ของงานชิ้นสำคัญแต่ละเล่มของอาจารย์บรรจบ พันธุเมธา ในการเดินทางไปศึกษาภาษาและวัฒนธรรมชนชาติไทในที่ต่างๆ ตลอดช่วงชีวิตของท่านอัน ประกอบด้วย

1. กาเลหม่านไต
2. กาเลหม่านไตในรัฐชาน
3. ไปสอบคำไทย
4. คำศัพท์เมืองชาง
5. คนไท-ไทย ไตลื้อ ไตเหนือ

กาเลหม่านไต

ความเป็นมา

ดร.บรรจบ พันธุเมธา เดินทางไปหาความรู้เรื่องภาษาไทยในแคว้นอัสสัมเมื่อปีพ.ศ. 2498 ดินแดนที่เรียกว่าอัสสัม เป็นแคว้นเขตสุดของอินเดียทางตะวันออก ต่อแดนกับพม่า ภูมิประเทศเป็นภูเขาและป่าดงแทบทั้งนั้น เพราะต่อแดนทิมพานต์ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือ จะมีที่ราบพอทำนาได้ก็แต่ตอนที่เป็นที่ลุ่มน้ำพรหมบุตร ซึ่งเป็นแม่น้ำสายใหญ่มากของแคว้นอัสสัม สมัยนั้นบ้านเมืองยังไม่เจริญ ว่ากันว่าในแคว้นอัสสัมนั้นลึกลงไปในป่าดงเป็นที่อยู่ของพวกชาวป่า บางพวกชอบล่าหัวคนด้วย

ความบังตาลใจที่ทำให้อาจารย์บรรจบ ตัดสินใจเดินทางไปถึงแคว้นอัสสัมโดยลำพังนั้นมาจากความรักภาษาไทย ซึ่งเป็นภาษาชาติกำเนิดของตน เธอเล่าว่า หลังจากที่เธอศึกษาภาษาไทยถิ่นโดยได้ศึกษาและร่วมประชุมกับนักเรียนทำอภิธานศัพท์ไทยถิ่นต่างๆ เทียบกันมาตลอดเวลากว่าสิบปี ทำให้เธออยากเข้าใจภาษาไทยให้ลึกซึ้งขึ้น ไม่เพียงต้องการแค่อ่านออกเขียนได้ แต่ยังต้องการรู้ว่า“อะไร ทำไม เมื่อไร อย่างไร ที่ไหน และจากไหน”ของภาษาไทยด้วย

อาจารย์บรรจบ พันธุเมธา เป็นอักษรศาสตร์บัณฑิต จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ภายหลังได้ทุนรัฐบาลอินเดียไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยพาราณสี ประเทศอินเดีย จึงมีความรู้ทางภาษาสันสกฤต และพูดภาษาฮินดีได้ ความเป็นมาและความรู้เบื้องต้นที่เป็นพื้นฐานเหล่านี้ทำให้แม้เธอเป็นหญิง แต่เมื่อมีใจเด็ดเดี่ยวก็กล้าเดินทางไปศึกษาหาความรู้โดยลำพัง

แต่ความบังตาลใจของเธอไม่ได้มีเพียงความรักในภาษาไทยเท่านั้น เธอเล่าว่า อิทธิพลของหมอดูดอกก็เป็นส่วนสำคัญอย่างมาก เพราะหมอดูดอกได้เล่าถึงการเดินทางไปพบไทยในถิ่นต่างๆ ไว้อย่างน่าสนใจ ทำให้เธอซึ่งมีหน้าที่ต้องสอนประวัติศาสตร์ไทยในขณะนั้น เกิดความอยากไปพบปะคนไทยเหล่านั้นด้วยตนเองบ้าง เพื่อให้ได้รู้เห็นด้วยตนเอง

ส่วนประการสุดท้าย ที่ทำให้เธอตัดสินใจเดินทางไปหาชาวไทยอาหมก็คือ มีสิ่งที่น่าสนใจในภาษาไทยอาหม เช่น มีร.ควบในคำหลายต่อหลายคำที่ไม่มีเสียงควบในภาษาไทยภาคกลาง ชวนให้คิดเรื่องเสียงควบกในภาษาไทย ว่าเป็นเสียงดั้งเดิมหรือเป็นเสียงที่ได้มาภายหลัง

แต่พอเธอเดินทางไปยังแคว้นอัสสัมจริงๆ กลับปรากฏว่า เธอไม่ได้รับความรู้ภาษาอาหมเท่าที่ควร เพราะภาษาอาหมตายเสียแล้ว หาผู้มีความรู้และใช้ภาษานี้พูดไม่ได้ แต่กลับไปได้เรื่องราวความรู้ในภาษาไทยถิ่นอื่นๆ แทน ซึ่งแม้ชาวอาหมเองก็ไม่รู้มาก่อน จากการที่เธอไปเยี่ยม

บ้านไทยหรือ“กาเลหม่านโต”ในอาหม จึงไม่เพียงพอเสียแล้ว ด้วยความมุ่งมั่นที่จะแสวงหาความจริงทำให้เธอตัดสินใจเดินทางไปยังรัฐซาน ในพม่าเพื่อศึกษาภาษาไทยถิ่นที่นั่นเพราะเธอพบว่า ชาวไทยถิ่นต่าง ๆ ในแคว้นอัสสัมที่ยังพูดภาษาไทยอยู่ ส่วนใหญ่อพยพมาจากรัฐซาน พม่า

การไปเยี่ยมบ้านไทยในรัฐซาน(กาเลหม่านโตในรัฐซาน) ทำให้เธอก้าวเข้าไปลวงรู้ถึงชีวิตและความเกี่ยวพันของชาวไทยถิ่นต่าง ๆ และทำให้เธอตัดสินใจเดินทาง“ไปสอบคำไทย”ในรัฐซานซ้ำอีกครั้ง ความมุ่งมั่นที่เกินคำบอกเล่าของเธอแสดงให้เห็นชัดในตอนที่เราตัดสินใจเดินทางไปศึกษาภาษาคำตี้ในถิ่นคำตี้โหลง ซึ่งนับเป็นดินแดนหวงห้ามเพราะเป็นชายแดนพม่า-ธิเบต ซึ่งอยู่ในเขตรัฐกะฉิ่น เธอฟันฝ่าอุปสรรคอย่างมากและประสบความสำเร็จในการเดินทางไปสอบคำไทยที่นั่น

การศึกษาภาษาคำตี้ในดินแดนคำตี้โหลง รัฐกะฉิ่น และภาษาไตเมาในรัฐซาน ทำให้เธอทราบว่ภาษาคำตี้และพม่าแตกต่างกันอย่างไร และภาษาพม่าและภาษาไตเมาเหมือนกันเพียงไร ทั้งเสียงและความหมาย หลังจากนั้นเธอได้กลับไปอัสสัมอีกครั้ง และพูดภาษาไตเมากับคนเหล่านั้นได้โดยไม่ต้องพึ่งภาษาอังกฤษเลย

กัลกัตตา - โคฮาตี

ดร.บรรจบ พันธุเมธา ติดต่อนไปเยือนแคว้นอัสสัมผ่านศาสตราจารย์ปีเมศวร โกกอย ซึ่งได้เตือนเธอเกี่ยวกับมาเลเรียและขอให้เธอเดินทางจากกัลกัตตาไปอัสสัมโดยเครื่องบินเพราะการเดินทางด้วยรถไฟจะลำบากมาก แต่กลับทำให้เธอนึกอยากเดินทางโดยรถไฟเพราะอยากลอง จึงเรียนรู้ความลำบากสนใจ นับตั้งแต่จองตั๋วไฟชั้นหนึ่งที่อยากมาก จำต้องขนถ่ายข้ามแม่น้ำถึงสองแห่ง แห่งแรกคือข้ามแม่น้ำคงคา แห่งที่สองต้องข้ามแม่น้ำพรหมบุตร การขนถ่ายข้ามแม่น้ำคงคานั้นไม่ลำบากนัก เป็นการถ่ายขึ้นเรือกลไฟ ซึ่งมีกุลีคอยช่วยขนของขึ้นลง เมื่อข้ามแม่น้ำคงคาแล้วทัศนียภาพได้เปลี่ยนไปเป็นเขียวชอุ่ม ไม่แล้งเหมือนแคว้นพิหารที่ผ่านมา เมื่อรถไฟมาถึงสถานีสิพิดูฟี ทางแยกที่ขึ้นไปดาร์จีลิง บ้านช่องแลดูคล้ายไทย คือปลูกสร้างด้วยไม้ ใต้ถุนสูง หลังคามุงแฝกบ้าง สังกะสีบ้าง พวกผู้หญิงข้างทางบางคนนุ่งสำหรับแบบกระโจมอกดูแปลกตา ซึ่งเธอไม่เคยเห็นที่ไหนมาก่อน

เมื่อรถไฟมาถึงสถานีอามินคาว เธอต้องข้ามแม่น้ำพรหมบุตรที่นี่มีเรือขนถ่ายสัมภาระเพียงลำเดียว คนโดยสารต้องยืนคอยเรือที่ไปรับ เธอต้องยืนคอยถึงเกือบ 3 ชั่วโมงกว่าเรือจะย่นมารับขณะที่ยืนคอย เธอกวาดสายตาดูภูมิประเทศของเมืองโคฮาตี ซึ่งมีลักษณะคล้ายเกาะกลางน้ำ เพราะแม่น้ำพรหมบุตรไหลคดโค้งโอบล้อมอยู่ ที่แม่น้ำพรหมบุตร ยามน้ำบ่ามาแรง แม้เรือกลไฟใหญ่ ๆ ก็คว่ำเพราะทานกระแสน้ำไม่ได้ เมื่อข้ามไปถึงท่าปาณทุ เธอต้องนั่งรถไฟไปอีก 15 นาทีรถไฟจึงเทียบสถานีโคฮาตี

คนที่มารับเธอคือศาสตราจารย์ปัทเมศวร โกกอย ซึ่งมารับเธอทันเวลาทั้งที่จดหมายของเธอมาถึงขบวนรถไฟสายด่วนที่พาเธอมาถึงอัสสัม โดยเมื่อจดหมายของเธอขึ้นจากเรือ ก็ถูกส่งตรงไปยังที่ทำการไปรษณีย์และถึงมือศาสตราจารย์โกกอยซึ่งรีบออกมารับเธอทันเวลาพอดี

บ้านนายแพทย์ ปุवालจันทร์ ดวารา ที่โคชาติ

เจ้าของบ้านที่รับเธอไว้เป็นแขกขณะพักอยู่ในโคชาติ 2 วัน คือ นายแพทย์ปุवालจันทร์ ดวารา เลขานุการสมาคมแพทย์แห่งอัสสัม เป็นชาวไทยอาหม ซึ่งให้การต้อนรับเธออย่างดีเธอได้พบว่า ชาวอัสสัม ไม่ว่าชาวไทยหรือเทศนิยมนินทามาก กับน้ำชา ศาสตราจารย์ทางประวัติศาสตร์ผู้หนึ่งเล่าให้เธอฟังว่า คำว่า โคชาติ นั้นได้มาจากคำ กวา เป็นภาษาชาวเขาแปลว่า หมา และการที่ชาวอินเดียทั้งหลายกินหมากกันก็เพราะรับไปจากชาวอัสสัม

ในเมืองโคชาติปลูกบ้านแบบอินเดีย คือพื้นดินดิน สร้างด้วยไม้ไผ่สานขัดแตะมีไม้จริง ประทับทำกรอบแล้วใส่ด้วยโคลนผสมขี้วัว เมื่อไล่จนข้างนอกและข้างในเสมอกันแล้วก็ฉาบด้วยปูนขาวอีกทีหนึ่ง บ้านส่วนใหญ่มีพื้นเป็นซีเมนต์ มีส่วนน้อยที่พื้นเป็นดินเหนียวปรับแน่นและเรียบ หลังคาจั่วมุงกระเบื้องบ้าง มุงสังกะสีบ้าง แต่ละบ้านไม่ค่อยมีเพดาน เพราะอากาศในอัสสัมไม่ค่อยร้อน

ในโคชาติ เธอได้พบชาวไทยอาหมมากหน้าหลายตาด้วยกัน แต่ละคนล้วนแต่ต้นตระกูลเคยเป็นใหญ่ในราชการมาก่อนครั้งกษัตริย์อาหมเรืองอำนาจและครองแคว้นอัสสัมอยู่ ส่วนมากได้รับการศึกษา จึงรับราชการกัน เป็นข้าราชการมหาดไทยบ้าง ตำรวจบ้าง เป็นครูบาอาจารย์ก็มีไม่น้อย ศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยโคชาติมี 8-9 คนที่เป็นไทยอาหม อธิการบดีก็เป็นไทยอาหมเช่นกัน เป็นผู้เชี่ยวชาญในวิชาประวัติศาสตร์ รอบรู้ภาษาหลายภาษา รวมทั้งกรีก ละติน ฝรั่งเศส เยอรมัน แต่ทั้งนี้ยกเว้นภาษาอาหม

เธอหดหู่ใจมาก เพราะความตั้งใจแต่เดิมของเธอคือจะมาศึกษาค้นคว้าภาษาอาหม อยากมาพบผู้รู้ภาษาอาหมอย่างน้อยพอออกเสียงภาษาของตนได้อย่างถูกต้อง แต่ทว่า ภาษาอาหมกลับตายสนิทมานานนับศตวรรษ ไม่มีชาวอาหมคนใดใช้ภาษาอาหมพูดกัน ภาษาที่ใช้ประจำวันคือภาษาอัสสัม ที่มีรูปภาษาคล้ายคลึงกับฮินดี แต่ไม่รุ่มมากเท่า เสียงส.ในภาษาฮินดี ออกเสียงเป็น ห.ในภาษาอัสสัม คำที่แสดงว่าเป็นของอัสสัม เกี่ยวกับอัสสัม ออกเสียงว่า อาหมเมีย แทนที่จะเป็น อัสสัมเมีย หรือ อัสสัมมีส อย่างในภาษาอังกฤษ แต่เธอก็ยังหวังว่าจะมีบัณฑิตชาวอาหมที่สืบทอดจากตระกูลปโรหิต ที่เรียกว่า พูกอน พอจะรู้ภาษาอาหมอยู่บ้าง ศาสตราจารย์โกกอยอาสาพาเธอไปพบคนเหล่านี้ เธอจึงหวังว่าจะมีช่องทางคลี่คลายความมืดมนหลายอย่างเกี่ยวกับประวัติ

ศาสตร์อาหมบางตอน และวิทยาการบางอย่างที่บันทึกไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ มากมายที่เป็นอักษรอาหมได้บ้าง

ขณะที่เธอเดินทางไปอัสสัมนั้น สมาคมอาหมในอัสสัมกำลังพยายามฟื้นฟูศิลปและวัฒนธรรมของอาหม ผู้สนใจในภาษาก็กำลังค้นคว้าคำภาษาอาหมที่ใช้ติดอยู่ในภาษาอัสสัม ซึ่งรวบรวมได้คำมากพอสมควร โดยเฉพาะคำที่เป็นชื่อภาชนะเครื่องใช้และส่วนต่าง ๆ ของบ้านเรือนบางส่วน ผู้ที่สนใจประวัติศาสตร์กำลังช่วยกันค้นคว้าเกี่ยวกับประวัติชนชาติไทย เพื่อยืนยันให้เห็นความยิ่งใหญ่ของบรรพบุรุษไทยก่อนเข้ามาครอบครองอัสสัม ตลอดจนอาณาภาพของกษัตริย์อาหมที่ตั้งอาณาจักรและเรืองอำนาจอยู่กว่า 600 ปี ชาวอาหมจึงเห็นความสำคัญในการทำความเข้าใจกับอักษรอาหมที่จารึกอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ

เธอร้อนใจที่จะพบบัณฑิตชาวอาหมจนหมดความสนใจที่จะสำรวจเมืองโคฮาตี เพราะต้องยุ่งอยู่กับธุระจำเป็น เช่น ไปพบดร.กูยัน หัวหน้าแผนกประวัติศาสตร์และโบราณคดี ไปชมพิพิธภัณฑ์ ไปรายงานตัวกับตำรวจ และไปพบปะกินอาหารตามบ้านชาวไทยอาหม ข้อสังเกตแรกที่มีคือ ชาวไทยอาหมทุกคนที่เธอได้พบล้วนภูมิใจที่ขนานนามตนเองว่า“ไทย” และภูมิใจเป็นพิเศษที่ได้พบคนจากประเทศไทย เขาอยากรู้ความเป็นไปในประเทศไทยซึ่งเขาถือเอาว่าเป็นบ้านเกิดเมืองนอนแห่งหนึ่งของเขาด้วย แต่เขาก็ไม่ลืมอดีตของชาวไทยอาหมในอัสสัม ทุกคนจำประวัติศาสตร์ของอาหมได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะวีรกรรมของบรรพบุรุษต่อต้านการรุกรานของกษัตริย์โมกุล ซึ่งยกทัพมาถึง 18 ครั้ง แต่ไม่เคยยึดอัสสัมไว้ได้เลยสักครั้งเดียว เขาจึงภูมิใจในชื่อ“อาหม” แปลว่า “ไม่เป็นรองใคร”

เมื่อเสร็จธุระในโคฮาตี เธอก็เดินทางไปยังสิฟสาคร์ ซึ่งเป็นเมืองหลวงเก่าของกษัตริย์อาหม แต่รถไฟสายใหญ่ไม่ผ่านสิฟสาคร์โดยตรง เธอจึงต้องเดินทางด้วยรถไฟไปยังสถานีสิมาลาคูฟี ก่อนเพื่อต่อรถไฟสายเล็ก แต่รถไฟจากอัสสัมช้า เมื่อถึงสถานีสิมาลาคูฟีรถไฟเล็กก็ออกจากสถานีเสียแล้ว ศาสตราจารย์โกกอยจึงไปยืมรถจักรยานเก่ากลางใหม่มาคันหนึ่งเพื่อพาเธอไปสิฟสาคร์

สิฟสาคร์

สิฟสาคร์เจียบเหงาจนคล้ายเมืองร้าง ภูมิประเทศเป็นนาและสวน อัสสัมมีดินดีและภูมิอากาศเอื้ออำนวย จึงบริบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ดันหมากและกล้วยเป็นพืชผลสำคัญที่นี่ โดยเฉพาะต้นกล้วยสุ่งราวต้นตาลทีเดียว กล้วยมีรสดี แต่ข้างในมีเม็ดมาก นอกจากนั้นยังมีต้นนุ่นพันธุ์หนึ่งชื่อสิมาลาคู สูงใหญ่มาก ผลออกกลม

นายทุนราม โกกอย สมาชิกสภานิติบัญญัติของอัสสัม เป็นเจ้าของบ้านที่เธอจะไปพักด้วย เขารับพาเธอไปชมสถานที่สำคัญของเมืองสิพสาคร เพราะเธอจะพักที่นี่เพียงวันเดียว สิพสาครมีสระน้ำใหญ่มากมาย เวียงวังคล้ายทะเลสาบ ตามฝั่งน้ำทุกแห่งจะเห็นโบสถ์ฮินดู สร้างตามแบบอัสสัม บริเวณสระน้ำพื้นดินสูงกว่าบริเวณโดยรอบเพราะพูนดินขึ้นก่อนขุดสระ แต่น้ำในสระกลับเต็มเปี่ยมทุกแห่ง แม้ในฤดูแล้ง ชาวอาหมจึงอยากรู้มากกว่าคนไทยโบราณมีวิทยากรอย่างไรและจะมีเขียนไว้ในคัมภีร์โบราณหรือไม่ สระน้ำเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่ชาวเมืองสิพสาครมาก ได้อาศัยน้ำในฤดูแล้ง เป็นแหล่งเพาะเลี้ยงปลาและใช้สูบน้ำทำน้ำประปาด้วย(แม้เมืองสิพสาครจะมีน้ำประปาใช้ แต่ก็ไม่มีไฟฟ้าใช้) สระน้ำนี้สร้างในสมัยพระเจ้าศิเวสิงห์ เพื่อบูชาพระศิเว จึงมีโบสถ์ศิเว โบสถ์วิฆณุและเทวี่ทอล อยู่ริมสระน้ำ มีภาพแกะสลักพระเจ้าศิเวสิงห์ประทับบนหลังม้า ที่น่าสนใจคือที่หน้าอกมีเครื่องประดับเป็นแผ่นทองเหลืองค่อนข้างใหญ่ สลักอักษรอัสสัมมิส แผ่นทองเหลืองนี้ในอัสสัมมีอยู่หลายแผ่นตามบ้านราชตระกูลอาหม จารึกด้วยอักษรจีนแทนอัสสัมมิส เป็นร่องรอยความเกี่ยวพันระหว่างจีนกับอาหมแต่ก็มีมติมนวว่า จีนเข้ามาเกี่ยวข้องเมื่อไร ที่ไหนและอย่างไร

นายทุนรามพาดร.บรรจบไปยังพระราชวังรังคปุร ซึ่งอยู่ห่างจากสิพสาครไม่มากนัก แต่บัดนี้รกร้าง และได้ไปดูปราสาทเจ็ดชั้นที่ คอรรควา ซึ่งเป็นเขตเมืองชั้นใน ซากกำแพงเมืองปรักหักพังไปหมดแล้ว ภาษาอัสสัมมิสแม้จะใกล้เคียงกับภาษาฮินดี แต่ก็ยังเป็นภาษาถิ่นที่มีสำเนียงแปร่งไปมากจนเธอไม่สามารถใช้ภาษาฮินดีติดต่อดสื่อสารกับชาวอัสสัมได้ ทำให้เกิดอุปสรรคทางภาษาค่อนข้างมาก

บ้านนายประมุขจันทร ในไร่ชา

ความที่ดร.บรรจบฟังภาษาอัสสัมมิสไม่ออก ทำให้เธอไม่รู้ว่าวันรุ่งขึ้นเธอจะได้ไปไหนปรากฏว่า นายทุนรามพามาบ้านนายประมุขจันทร พุกอน ชาวไทอาหม ซึ่งเป็นน้องเขยของนายทุนรามเอง “พุกอน”ในภาษาอาหมแปลว่า“คนดี” สกุล“พุกอน”เป็นสกุลราชครูปุโรหิต ชาวอาหมใช้ชื่อสกุลตามตำแหน่งหน้าที่ในราชการ แม้อูกหลานไม่ได้ดำรงตำแหน่งตามตันตระกูลแล้วก็ตามก็ยังมีสิทธิ์ใช้ชื่อสกุลตำแหน่งนั้นได้ คณะของเธอพักที่บ้านนายประมุขจันทรซึ่งอยู่กลางไร่ชา เป็นเจ้าหน้าที่ดินไร่ชา ว่ากันว่าคนไทยมีคุณสมบัติที่ดีคือ ซื่อสัตย์ไว้ใจได้ แม้บางคนมีความรู้หน่อย แต่ก็ได้รับเลือกก่อน แต่แม้จะมีความรู้หน่อยเพียงใด ชาวไทยไม่เคยยอมเป็นกรรมกรที่ต้องทำงานอยู่ใต้อำนาจผู้อื่น ในบรรดากรรมกรไร่ชาของอัสสัมจำนวนนับแสนนั้น จึงหาคนไทยไม่ได้เลยแม้สักคนเดียว ชาวไทยอาหมส่วนมากทำกสิกรรม แม้บางคนขายที่ดินไร่ชา แต่เมื่ออับจนก็จะค้าขายแต่เรื่องค้าขายก็จะทำเมื่อจำเป็นเท่านั้น ตามธรรมดาแล้วไม่มีคนไทยชอบทำ และไม่สันตด้วย

เยี่ยมโรงเรียนปิตชากุ

บ่ายวันนั้นเธอไปเยี่ยมโรงเรียนปิตชากุ ซึ่งมีคนไทยอาหมอยู่มาก ล้วนทำนาทำสวนกันครุใหญ่กับบัณฑิตชาวอาหมสองคนออกมาต้อนรับ คนที่ค่อนข้างชราพนมมือสวดให้พรเป็นภาษาอาหมซึ่งมีหลายคำเป็นคำไทย คล้ายกับจะรู้เรื่องแต่พอเธอขอให้พูดซ้ำๆ เพื่อจด กลับไม่เข้าใจ ทั้งการสนทนาระหว่างเธอกับบัณฑิตอาหมยังต้องใช้ล่าม ทำให้สื่อกันยากยิ่งขึ้น และผู้รู้ชาวอาหมก็ได้แต่แปลเป็นความหมายรวมๆ ไม่สามารถแปลคำต่อคำให้เธอได้ เนื่องจากผู้รู้เหล่านี้รู้ความหมายจากการอ่านหนังสือ ไม่ใช่จากภาษาพูดที่ใช้ประจำวัน ทั้งนี้เพราะภาษาอาหมตายเสียแล้ว เธอรู้สึกหมดกำลังใจเพราะปิตชากุได้รับการยกย่องว่าเป็นศูนย์กลางภาษาอาหม จนถึงเคยเปิดสอนภาษาอาหมขึ้น จนทำให้เธออยากมาเข้าชั้นเรียนบ้าง แต่ได้รับคำบอกเล่าว่า การสอนต้องเลิกล้มไปเพราะขาดครู เธอเสียดายมากเพราะได้มาพบคัมภีร์เก่าแก่โบราณมากมาย ซึ่งเธอเกรงว่าจะถูกทอดทิ้ง ไม่มีใครทำให้เกิดประโยชน์ได้ เพราะเธอคิดว่า คนที่จะลงแรงจนอ่านได้จะต้องอุทิศเวลาอย่างน้อยครึ่งชีวิตทีเดียว ซึ่งคงหาไม่ได้ ทำให้เธอว้าวุ่นใจมาก

เยี่ยมวัดในหมู่บ้านดิช้างปानी

ค่ำวันนั้นนายทนุรามได้พาเธอไปยังหมู่บ้านดิช้างปानी ได้พบพระภิกษุองค์หนึ่งที่พูดไทยได้บ้างเล็กน้อย แต่บรรดาพ่อเฒ่าแม่เฒ่าและลูกหลานที่มาชุมนุมกันนั้นแม้หน้าตาเหมือนไทยแต่งตัวอย่างไทยแต่ไม่มีใครพูดไทยได้เลย คนที่นี่กินข้าวด้วยมือและใช้ภาชนะทองเหลืองแทนเครื่องกระเบื้องคล้ายอินเดีย แต่ชาวอาหมมีภาชนะแปลกไปจากพวกอินเดียทั่วอื่น ๆ คือมีพานและโตกทองเหลืองใส่หมากและอาหาร รูปร่างเป็นเช่นเดียวกับพานหรือโต๊ะเงินของไทยเรา เขาเรียกว่า "บาน" อาหารมีรสชาติแบบอินเดียแต่ไม่นิยมใส่พริกและเครื่องเทศมากเท่าอินเดีย สิ่งเดียวที่ขาดไม่ได้คือขมิ้น และไม่ถือมาฆะวิโรตเหมือนฮินดูทั่วๆ ไป ทำให้ชาวฮินดูในอัสสัมรังเกียจคบหาชาวอาหม

เยี่ยมบ้านไทยในหมู่บ้านน้ำพาเกียลใต้(ไทยพ่าเก)

วันรุ่งขึ้นเธอได้ไปเยี่ยมบ้านไทยในหมู่บ้านน้ำพาเกียลใต้ ตำบลชัยปุร นายทนุรามพาเธอไปกินข้าวที่บ้านเพื่อนชาวไทยอาหมคนหนึ่ง พบแต่ภรรยาของเพื่อน แต่เธอกระตือรือร้นต้อนรับ ซึ่งด.ร.บรรจบ เป็นธรรมเนียมไทยแท้แต่โบราณ เชกมาถึงเรือนชานต้องต้อนรับ เพราะที่ดิช้างปानी และที่อื่นๆ เธอก็ได้รับการต้อนรับอย่างอบอุ่นตลอด ที่นั่นมองเห็นภูเขาอยู่ไกลๆ เพราะสิพสาครล้อมรอบด้วยภูเขานาค และภูเขาปาดไก่อ ที่ภูเขาปาดไก่อนี้เองที่บรรพบุรุษไทยได้เดินทางจากพม่าข้ามเข้ามาในอัสสัม และเป็นเส้นพรมแดนระหว่างดินแดนอาหมกับดินแดนนอรา(พวกไทยอีกพวกหนึ่ง) ว่ากันว่ามีการฆ่าไก่ให้สัตย์สาบานกันที่ภูเขานี้ว่าจะไม่ล่วงล้ำดินแดนกัน คำว่า ปาดไก่อ จึงเป็นคำย่อจาก ปาดไก่อแข่งกัน คือฆ่าไก่สาบานกัน

ทางเข้าหมู่บ้านต้องเดินเข้าไป นายทุนรามและเธอพบเด็กกลุ่มหนึ่งนั่งพักกันอยู่ จึงพากันเดินเข้าหมู่บ้านด้วยกัน เธอได้สอบถามกับเด็ก ปรากฏว่าหลายคนมีเสียงโกล้งกันมาก ทำให้เธอรู้สึกดีใจที่ยังพบคนพูดภาษาไทยได้ในอัสสัมแม้ไม่ใช่ภาษาอาหมก็ตาม ชาวไทยที่นั่นพากันนั่งงงที่เห็นเธอมาจากประเทศไทยเพียงลำพัง หมู่บ้านพาเกียลได้นี้ปลูกบ้านในลักษณะเดียวกับบ้านในชนบทของไทย คือมีใต้ถุนสูง มีนอกชานอยู่หน้าบ้าน ตัวบ้านทำด้วยไม้จริง แต่พื้นนั้นบางบ้านทำด้วยไม้จริง บางบ้านก็ทำด้วยไม้ไผ่ ที่นี้เป็นชาวไทยที่ถือพุทธ หมู่บ้านของชาวไทยเหล่านี้จะมีวัดอย่างน้อยหนึ่งวัด บางแห่งมีเพียงวิหาร ไม่มีกุฏิสำหรับสงฆ์ แต่วิหารบางแห่ง เช่นที่หมู่บ้านพาเกียลนี้ สร้างด้วยไม้ มีลักษณะเหมือนศาลาการเปรียญ กันฝาไว้เพียงบางส่วนสำหรับเป็นที่อยู่ของสงฆ์ นอกนั้นเปิดโล่ง สำหรับอุบาสกอุบาสิกามาฟังธรรมและชุมนุมกัน

ผู้หญิงที่นี้เก็บตัวกว่าที่ดิซังปานิ ชายไทยถ้าไม่นั่งโสร่ง(ซึ่งเขากล่าวว่าเป็นแบบที่ได้มาจากพม่า)ก็นั่งโจงกระเบนขาว ที่เรียกผ้าโธตัวอย่างพวกฮินดู ใส่เสื้อเชิ้ตตัวปล่อยบ้าง เสื้อคอกระดุมเม็ดเดี่ยวบ้าง กระดุมห้าเม็ดบ้าง ผู้ชายชราหรือขนาดกลางคน ไผ่ผอมยาวเกล้ามวยตะแคงไว้ข้างๆ ข้างบนหัวและโพกผ้าสีขาว เช่นเดียวกับผู้หญิง ซึ่งทุกคนจะต้องไผ่ผอมยาวและโพกหัวเช่นนี้ หญิงพม่าเกน่งชินเหมือนหญิงไทยอื่นๆ แต่ต่างกันที่พวกพม่าเกน่งชินสาวยอยู่พวกเดียว นอกนั้นนั่งชินดำอย่างเดียวกันหมด ชินนี้ใช้กระโจมอกแต่ยังยาวลงมาจนกรอมชน ที่เอวมีเข็มขัดผ้ารัด ที่อกใช้เชือกรัดกันหลุด และที่รอบเอวมีผ้าพันไว้อีกชั้นหนึ่ง มีลักษณะคล้ายผ้ากันเปื้อน เรียกว่า ลั้งวาด หรือ นั้งวาด ซึ่งน่าจะได้แบบอย่างจากผ้าขัดเตอร์ของพวกอัสสัมมีมากกว่า เพราะไทยในแคว้นชาน ประเทศพม่า ไม่มีชื่อเรียกผ้าชิ้นนี้ ด้วยเขาไม่ใช้กัน ส่วนเสื้อนั้นเป็นของมาภายหลัง เพราะบรรดาหญิงชราไม่ค่อยใส่กัน ใช้ผ้าขาวคล่องคอหรือสะพายไหล่มากกว่าเรียกว่า ผ้าไม้ เสื้อที่ใส่ใช้คอกระดุมเม็ดเดี่ยว ตัวสั้นๆ แขนในตัวยาว มีกระเป๋าสองข้าง มีที่นําสั่งเกตอีกอย่างคือ บางคนใช้นั้งวาดขาว บางคนใช้สีและมีลาย ถามดูได้รับคำบอกเล่าว่า หญิงที่ยังไม่ถึงวัยรุ่นต้องใช้นั้งวาดขาว หากพ้นจากนี้จึงใช้นั้งวาดสีหรือลายได้ แสดงว่าถึงเวลาที่จะแต่งงานได้แล้ว

หญิงไทยเหล่านี้ใส่ต่างหูชนิดหนึ่งเรียกว่า เกนฮู เป็นแท่งอำพันขนาดใหญ่เท่านิ้วหัวแม่มือก็มี ใหญ่เล็กกว่านั้นก็มี เสียบไว้ที่รูหู หูแต่ละคนจึงครากยาวใหญ่ พวกอาหมก็ใช้อย่างนี้เหมือนกัน แต่มักจะประดับรูให้สวยงามด้วยการหุ้มด้วยทอง ประดับด้วยทับทิม ออกเสียงตามภาษาอาหมว่า เกนรุ(เสียงห.มักเป็นร.ในอาหม) อีกสิ่งที่เห็นทั่วไปคือโรคคอพอก เขาเรียก โกปอง (คอพอง) ส่วนมากมักเป็นกับผู้หญิง แต่พวกเขาดูไม่ทุกข์ร้อนกันเลย

โดยทั่วไปความเป็นอยู่ของคนไทยหมู่บ้านพาเกียลได้นี้ยังห่างไกลความเจริญมาก ทำให้เธออดรู้สึกเป็นห่วงไม่ได้ เธอจึงให้ความคิดนายทุนรามว่า ถ้าจะคัดเลือกส่งคนไทยมาเรียนต่อที่ประเทศไทย ควรจะเลือกคนที่พูดไทยก็จะดี เพราะหากมาอยู่ในไทยไม่กี่เดือนก็จะพูดและฟังภาษาในกรุงเทพฯ ได้เร็วกว่าพวกอาหมที่ไม่รู้ภาษาไทยเลย

บ้านหมอทุกคน หมูบ้านดิข้างปानी

ดร.บรรจบได้กลับไปหมู่บ้านดิข้างปानीอีกครั้งเพื่อพบบัณฑิตอาหม ชื่อ ธรเมศวร พุกอน และยังมีโอกาสศึกษาภาษาไทยคำดีจากพระภิกษุไทยที่พำนักที่วัดใกล้เคียงอีกด้วย โดยนายทุนรามาเธอไปฝากไว้ที่บ้านนายแพทย์ทุกคน โคฮาย ศยาม หมอทุกคนนี้เป็นชาวไทยคำยัง หน้าตาเหมือนคนไทยในประเทศไทย ลำน้ำหกไหลผ่านหน้าบ้านหมอทุกคน แม่น้ำสายนี้เป็นที่อยู่ของพวกคนไทยแทบตลอดสาย

เธอเริ่มเรียนภาษาไทยคำดีกับพระภิกษุไทย ด้วยวิธี Direct Method เริ่มบทเรียนแรกด้วยเรื่องร่างกาย ปรากฏว่าเป็นภาษาไทยกับภาษาไทยคำดีเป็นภาษาเดียวกัน ผิดเพียงเพียงบางคำ บางคำก็ตรงกับภาษาไทยถิ่น

บัณฑิตชาวอาหม นายธรเมศวร พุกอน ซึ่งนำหนังสือสอนภาษาอาหมที่อธิบายเป็นภาษาอัสสัมมีสมาธิด้วย เมื่อเห็นเธอเขียนตัวอักษรอาหมได้อยู่แล้วก็ดีใจมาก เธอได้ศึกษาภาษาอาหมเทียบกับภาษาไทยคำดีที่ศึกษามาจากพระภิกษุแต่ก็ไม่ได้อะไรมากนัก สาวๆ ที่นั่นร้องเพลงฮินดีได้ แม้จะรู้ภาษาฮินดีเพียงเล็กน้อย ทั้งนี้เป็นอิทธิพลของภาพยนตร์ ทำให้ชาวฮินดีที่อยู่ในท้องถิ่นที่ไม่ได้ใช้ภาษาฮินดีพูดเป็นประจำ สามารถพูดและฟังภาษาฮินดีได้เข้าใจ แต่ที่ลึกลับหาดูภาพยนตร์ได้ยากสักหน่อย

คือนั่นมีคนไทยจากหมู่บ้านอื่นหลายคนมาที่บ้านหมอทุกคน อยากให้เธอไปยังหมู่บ้านเขาเธอรู้สึกวุ่นวายตั้งแต่เธอเหยียบย่างเท้าลงบนแผ่นดินอัสสัม เธอก็ได้กลายมาเป็นพี่สาว น้องสาว เป็นน้ำ เป็นอาของคนไทยที่นี่ทั่วไปหมด ด้วยความสัมพันธ์ทางเชื้อชาตินี้เองทำให้เธอได้มามีญาติเพิ่มขึ้นมากมายจนจะกลายเป็นครอบครัวใหญ่ทีเดียว เธอรู้สึกซาบซึ้งต่อเรื่องนี้มากจนอยากให้คนในประเทศไทยที่เคยหวังโยที่เห็นเธอตัดสินใจเดินทางมาเพียงลำพังได้รู้ว่า ไม่มีอะไรที่น่าเป็นห่วงเธอเลย ในเมื่อคนไทยที่นี่ต่างต้อนรับเธอในฐานะญาติสนิทและคุ้นเคยจากเมืองไกลทั้งสิ้น

ชาวอาหมจะมีช้างเข้าทุกบ้านและดำข้าวกินเอง ครกที่ใช้ตำมีลักษณะเป็นครกกระเดื่องที่ต้องใช้เท้าเหยียบไม่ให้กระดกขึ้นลง แต่ที่ใส่ข้าวแทนที่จะเป็นครก กลับเป็นหลุมดินตื้นๆ ขนาดไม่ใหญ่นัก บ้านหมอทุกคนก็ตำข้าวกินเองเช่นกัน

หญิงอาหมนุ่งซิ่นสีนวลกับสีทอง ซึ่งเป็นสีแท้ๆ ของไหม การแต่งตัวของผู้หญิงที่ดิข้างปानीออกจะแปลก คือไม่ได้นุ่งซิ่นดำกระโจมอกอย่างพวกไทยอื่น ๆ บางพวกทำกัน หรือไม่ได้นุ่งซิ่นสีทองหรือสีนวลแบบชาวอัสสัมและหญิงอาหมทั่วไปใช้ แต่กลับนำทั้งสองแบบนั้นมาผสมกัน คือแต่งกายอย่างหญิงอาหมทุกประการหมดยกเว้นแต่นุ่งซิ่นดำแทนเมขลา ตามธรรมดาหญิงอาหม

แต่งกายคล้ายสำหรับ แต่ไม่ใช่สำหรับจริง ๆ คือแทนจะใช้ผ้าชิ้นเดียวกันทั้งนุ่งและห่มกลับแยกเป็นสองชิ้นเสีย ชิ้นหนึ่งเรียก เมขลา ลักษณะคล้ายชิ้นของเรา ใช้สำหรับนุ่ง เวลานุ่งก็จีบข้างหน้าเหน็บลงในเปิดติโค๊ด แต่อีกชิ้นหนึ่งใช้สำหรับห่ม เรียก สัตเตอร์ ใช้เหน็บปลายข้างหนึ่งลงในเปิดติโค๊ด และโอบรอบตัว จีบเป็นกลีบแล้วสะพายบนบ่าซ้าย สำหรับหญิงแต่งงานแล้ว ยังมีผ้าห่มอีกชิ้นหนึ่งอยู่ข้างในเรียก รีห้า แต่คงจะเห็นรุงรังและไม่จำเป็น บัดนี้จึงไม่ค่อยนิยมใช้กัน พวกไทยในหมู่บ้านนี้ถือกันว่า ชิ่นดำ เป็นเครื่องแต่งกายประจำชาติของคนไทย พวกคนแก่ ๆ บอกว่า ปู่ย่าตายายสั่งไว้ให้พวกผู้หญิงนุ่งสืตาดตลอดไป เพราะฉะนั้นถึงจะดัดแปลงแต่งกายอย่างพวกอาหม หรือพวกอัสสัมอื่น ๆ แต่ก็ยังไม่ทิ้งชิ่นดำ ซึ่งก็เป็นประโยชน์ดี เพราะทำให้เธอได้ข้อสังเกตว่า เห็นผู้ใดนุ่งชิ่นดำที่โดยย่อมนั่นใจได้นั่นคือหญิงไทย

เยี่ยมหมู่บ้านบอราโจโฮกิ

เธอเดินไปหมู่บ้านบอราโจโฮกิ ซึ่งไกลพอดู หมู่บ้านนี้เป็นไทอาหม แต่ถือพุทธศาสนา แทนศาสนาฮินดู วัดที่ติดข้างปानीเป็นศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนาที่คนไทยถือพุทธศาสนาจะมาชุมนุมกันทำบุญกุศลและศึกษาเกี่ยวกับพระธรรม ขณะนั้นมีคนไทยอาหมอื่น ๆ กำลังพิจารณาและศึกษาพุทธศาสนาอยู่ เพื่อตัดสินใจว่าจะเปลี่ยนจากฮินดูมาเป็นพุทธดีหรือไม่ และนายทนุราม โกกอยเป็นคนแรกที่ตัดสินใจมานับถือพุทธศาสนาและได้รับเลือกให้เป็นนายกพุทธสมาคมพุทธศาสนาแห่งอัสสัมเพราะการนับถือศาสนาฮินดูไม่ได้ทำให้ไทยอาหมมีสถานะเท่าเทียมกับฮินดูอื่น ๆ ทั้งในทางศาสนาและสังคม

ศาสนาฮินดูนั้น มีความเชื่อว่า คนที่จะนับถือฮินดูได้ ต้องเกิดมาเป็นฮินดู พ่อเป็นฮินดู แม่เป็นฮินดู เมื่อพวกอาหมเป็นฮินดูด้วยการขอร่วมศาสนาด้วย จึงนับเป็นการละเมิดกฎของศาสนาทำให้พวกเขาถือว่าเป็นพวกเดียวกันไม่สนิทนัก ทำให้เธอต้องสาวไปว่าทำไมอาหมจึงไปนับถือศาสนาฮินดู ก็พบว่ามันเป็นโชคชะตาที่กษัตริย์อาหมได้ชี้ไว้ให้ลูกหลาน เพราะตามประวัติศาสตร์คือกษัตริย์อาหมองค์หนึ่งชื่อพระเจ้าเสือดางฟ้า มีศรัทธาในศาสนาฮินดู ศาสนาฮินดูจึงซึมซาบเข้ามา จนถึงสมัยพระเจ้าเสือดาลา ราวอีก 300 กว่าปีต่อมา จึงยอมรับนับถือศาสนาฮินดูเป็นศาสนาประจำชาติ ภาษาฮินดูจึงมีความสำคัญขึ้นมาด้วยเป็นภาษาที่ใช้ในศาสนา ส่วนภาษาอาหมหมดความสำคัญลงไป ทั้งหมดนี้ทำให้เธออดครุ่นคิดไม่ได้ว่า ในปัจจุบันทำอย่างไรชาวไทยอาหมจึงจะดำเนินชีวิตอยู่ได้อย่างภาคภูมิใจ ไม่ต้องรู้สึกน้อยเนื้อต่ำใจอีกต่อไป

เธอได้พบเครื่องใช้จักสานเช่นกระบุงข้าว ตะแกรง ข้อง สวิง และไซ ทุกอย่างมีรูปร่างเหมือนของไทยเราทั้งสิ้น นอกจากสวิงที่เขาใช้ไม้ไผ่สานทั้งหมด ไม่ใช่ถักเป็นตาข่ายอยู่ตรงกลาง ผ่านไปถึงบ้านหนึ่ง ซึ่งเลี้ยงไหม เธอจึงได้รู้ว่าผ้าสีทองที่ชาวไทยอาหมนุ่งกันนั้นเป็นสีแท้ ๆ จากตัวไหมไม่ใช่สีย้อม โดยไหมที่กินใบหม่อนจะให้ใยไหมเป็นสีขาวหรือสีเหลือง ส่วนไหมที่กินใบละหุ่งจะให้ใยไหมเป็นสีทอง

เธอได้ไปบ้านอาจารย์ ธรรมะศร พุกอน ที่บ้านท่านไม่มีข้าวของอะไรนอกจากตำรับตำรา และมีคัมภีร์ภาษาอาหมมากมายหลายสิบฉบับ ซึ่งอ่านอักษรอาหมได้ แต่ชรามากแล้ว และลูกหลานก็ไม่มีความสามารถทางนี้ แต่แม่อาจารย์ธรรมะศรจะอ่านอักษรอาหมได้ แต่ก็ไม่ใช่ใจความหมายและไม่มีใครอธิบายได้ เธอจึงอำลาท่านมาด้วยความสิ้นหวัง

บ่ายวันนั้นเธอได้เรียนภาษาไทยคำศัพท์กับพระภิกษุปรียญนันท์ ท่านสนใจอยากรู้ภาษาไทย กรุงเทพฯด้วย

เยี่ยมหมู่บ้านโซลาปัตเถรี

จากนั้นคุณหมอบอกทุกคนที่เป็นหัวหน้าพวกไทยคำยัง หมู่บ้านโซลาปัตเถรีได้นำเรือขุดมารับเธอที่ท่าน้ำใกล้บ้าน โดยล่องเรือไปตามน้ำ(แต่หากกลับต้องเดินกลับตามทางที่ตัดริมฝั่งนั้น)มีพ่อเผ่าคนหนึ่งถือเรือมารับ เธอได้สอบภาษาไทยคำยังของพ่อเผ่ากับภาษาไทยคำศัพท์พบว่า คล้ายคลึงกันมาก เมื่อถึงหมู่บ้านก็พบวัดซึ่งสร้างแบบเดียวกับที่ติซังปานิ จากนั้นก็ไปยังบ้านพ่อเผ่า ปรากฏว่าหมู่บ้านนี้พูดภาษาไทยไม่ได้เลย ทั้งหมู่บ้านมีพ่อเผ่าคนเดียวที่ยังจำภาษาไทยคำยังได้มากกว่าคนอื่น เมื่อสอบถามจึงพบว่าหมู่บ้านนี้ลืมภาษาของตนมาตั้งแต่ครั้งปู่ย่าตายายแล้ว เพราะที่อัสสัม ใครๆ ก็พูดภาษาอัสสัมมีสกัน เธอพยายามบอกกับชาวบ้านที่นั่นถึงความสำคัญของภาษาไทย แต่ถูกโต้แย้งว่า“ก็พวกท่านอยู่ในประเทศอิสระจะทำอย่างไรก็ได้ พวกเราอยู่ที่นี้ ถ้ารู้แต่ภาษาไทย ไม่รู้ภาษาอัสสัมมีส เราจะต้องอดตาย” ทำให้เธอสะท้อนใจที่ชาวบ้านเห็นภาษาเป็นเพียงเครื่องมือในการทำมาหากิน ไม่เข้าใจว่าเป็นเครื่องหมายแห่งวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง

ครัวของไทยคำยังไม่ต่างจากครัวในถิ่นไทยทางอีสานบางถิ่นมากนัก คือกลางครัวมีที่ตั้งเตา ทำเป็นกะบะดินใหญ่ก่ออยู่บนเสากลางของครัว เขาเรียกว่า“ตีไฟ”ซึ่งก็คือ“ตีไฟ”นั่นเองบน“ตีไฟ”นี้วางอิฐเป็นสามแถวสำหรับตั้งหม้อ บางทีก็ใช้เหล็กทำเป็นสามขาคล้ายขาเตาฟู่ หรือตะเกียงลาน เหล็กนี้เรียกว่า“เกียง” คล้ายกร่อนมาจากคำว่า“ขาหยัง”เพราะพ่อเผ่าออกเสียงฟังคล้าย“เกียง”มากกว่า ชาวไทยที่นี้เคยกินป่าเห่น(ปลาเห่น)หรือกะปิ แต่ขณะนี้เลิกกินไป นอกจากนี้ยังกินข้าวหลามด้วย ทำให้เธอเกิดความรู้สึกว่า แม้คนไทยเหล่านี้พูดภาษาไทยไม่ได้ แต่ความเป็นอยู่อื่นๆ ของเขายังแสดงให้เห็นความเป็นไทยอยู่มากมาย

เธอได้สอบคำไทยยังจากพ่อเผ่าเทียบกับไทยคำศัพท์ของพระปรียญนันท์มีส่วนคล้ายคลึงกับภาษาถิ่นโดยเฉพาะถิ่นเหนือที่เธอเคยร่วมทำคำศัพท์ ทำให้เธอเรียนรู้ได้เร็ว วัดนี้มีพระภิกษุเพียงองค์เดียว แต่หมู่บ้านโซลาปัตเถรีมีวัดอยู่ถึง 2 วัดในหมู่บ้านที่มีบ้านไม่ถึง 30 หลังคาเรือน บ้านที่นี้ปลูกทั้งแบบเรือนไทย คือบ้านไม้ยกใต้ถุนสูงและแบบติดดินแบบอัสสัมมีส มีบ้านหลัง

หนึ่งติดป้ายบอกไว้ว่าเป็นโรงพยาบาล หมอที่ประจำจบปริญญาเช่นเดียวกับหมอทุกคน ใกล้เคียง
โรงพยาบาลมีโรงทอผ้าแบบที่กระตุก

เยี่ยมหมู่บ้านดิซังปานิ

วันรุ่งขึ้นมีแม่เฒ่าพาเธอไปกาเลหม่านดิซังปานิ ชื่อ รูโปทิ ศยาม เธอได้รู้ว่า นามสกุล
ศยามเป็นนามสกุลใหญ่สกุลหนึ่ง การที่ทุกคนกำหนดนามสกุลว่า ศยาม เหมือนกันหมดนั้น เพื่อ
ให้รู้ว่ามาจาก ศยามเหมือนกัน แต่ไม่มีใครตอบได้ว่า การกำหนดนี้เกิดขึ้นนานเท่าไรแล้ว ในแถบ
นี้ยังมีไทยอนอราด้วย แต่เธอดูไม่ออกว่าใครเป็นไทยอนอรา ใครเป็นไทยคำยัง นางอ้าม สะไ้ของ
แม่เฒ่าเป็นคนมาจากเมืองมาเมริตา(มาเมตา) ยังพูดภาษาไทยได้ เพราะคนที่นี่พูดไทยได้ทั้งนั้น
เธอดีใจมาก นางอ้ามคุกเข่าส่งพานหมากให้เธอตามธรรมเนียม โดยใช้มือซ้ายแตะข้อมือขวาแบบ
ที่เรียกว่า เอาจาน ขณะส่งพานให้ เธอนึกไม่ถึงว่าคนไทยเหล่านี้จะปฏิบัติ เช่นเดียวกับคนไทย
บ้านนี้มีห้องกินข้าวอยู่ติดกับครัว มีตีโพ อยู่ตรงกลาง เหมือนบ้านไทยที่หมู่บ้านโซลาปิดเถิร

เธอได้พบเจ้าคุก ซึ่งเป็นชาวหม่านดิกรอง บ้านเดียวกับพระภิกษุปรัชญานันท มีเชื้อสาย
เป็นเจ้าฟ้าที่นั่น พูดภาษาไทยคำดีได้ ทั้งเจ้าคุกและพระปรัชญานันท ย้ำให้เธอไปให้ถึงแหล่งที่มี
คนไทยพูดไทยได้และทดสอบภาษาดู ขณะนั้นมีคนของเจ้าแก่นโคฮาย เมืองมาเมริตาส่งคนมารับ
เธอไปที่นั่นเพราะมีคนพูดภาษาไทยได้อยู่อีกมาก พอได้นายทนูรามมารับตัวไปร่วมงานบิहुที่ลิฟ
สาคร อีกสองสามวันจึงจะส่งเธอไปมาเมริกา วันรุ่งขึ้นจะเป็นวันสังเกน(สงกรานต์)ซึ่งที่นั่นตรงกับ
วันที่ 15 เมษายน แต่เมื่อนายทนูรามมารับเธอกระทันหัน เธอจึงต้องเดินทางไปลิฟสาคร ซึ่งไม่มี
การเล่นสังเกนกัน ระหว่างทางแวะบ้านนายประมุจจันทร พุกอน แวะกินน้ำชา ได้กินขนมปืฐะ
หรือขนมลำเจียกของเรา วิธีทำก็เหมือนกัน เพียงแต่ของเราห่อสี่เหลี่ยมขนาดพอคำ แต่ของเขาพับ
ครึ่งเหมือนขนมเบี้องไทย เธอคิดว่าน่าจะเป็นขนมดั้งเดิมของชาวอาหม เพราะไม่มีการผสมนม
เนยตามแบบอินเดีย ในภาษาคำดีไม่มีคำเรียก ขนม แม้คำว่า อร่อย ก็ไม่มี ใช้คำว่า กินนี กินมัน
(กินดี กินมัน)

งานบิहुที่ลิฟสาคร

งานบิहु เป็นงานนักขัตฤกษ์ฉลองฤดูกาลคล้ายวันปีใหม่ ตอนค่ำของงานบิहुวันแรก
บรรดาเจ้าของบ้านต้องเตรียมเงินทองและหมากพลูไว้ เพราะจะมีผู้ให้พรนำคณะมาร้องรำทำ
เพลงผู้มาเล่นเป็นนักเรียน ถึงคราวงานบิहुก็เป็นโอกาสหาเงินเข้าโรงเรียน เมื่อรำนานพอควร เจ้า
ของบ้านจะให้คนนำพานใส่หมากและเงินไปวางไว้ แล้วคุกเข่าลงกับพื้นดิน ก้มหน้าผากจดมือ
แบบเบญจางคประดิษฐ์ เพื่อรับพร ถ้าหัวหน้าวงเห็นว่าเงินน้อยก็ยังไม่รับ จะเล่นต่อไปอีก ไม่ผิด
กับคณะสิงโตในเทศกาลตรุษจีน แต่ถ้าเห็นว่าพอควรก็จะนั่งลงกล่าวคำให้พรแก่เจ้าของบ้าน งาน
จะดำเนินไปเช่นนี้ 15 วัน

คนอาหมไม่ใช่คนอื่นดู คนอื่นดูที่เป็นพวกมัลลวารี ฉลาดในการทำมาค้าขายเป็นที่รังเกียจของชาวอาหม เธอสังเกตว่าที่ใดมีชนชาติอื่นผสมอยู่หลายเหล่า คนไทยอาหมที่นั่นจะตื่นตัว ขยันขันแข็งแข่งกับคนอื่น แต่ถ้าเป็นหมู่บ้านอาหมจำเพาะแล้ว มักจะล้าหลังรู้คนอื่นไม่ได้ แต่ชาวอาหมก็ทะนงในความเรืองอำนาจในอดีต และไม่ว่าจะทำอะไร จุดหมายปลายทางก็มุ่งถึงการฟื้นฟูการเรืองอำนาจนี้เสมอ

มาเมริตา - บ้านเจ้าแก่น โคชาย

เธอไปพักที่บ้านเจ้าแก่น เจ้าแก่นเป็นคนมั่งมีของมาเมริตา บริเวณบ้านกว้างใหญ่ หน้าบ้านจดถนนหลังบ้านจดแม่น้ำ กระแสน้ำไหลเชี่ยวกรากมาก มาเมริตามีภูมิลำเนาทั้งจากแม่น้ำและแผ่นดินไหว ทำให้เธอเห็นว่าภาวะภูมิศาสตร์ของอัสสัม เป็นอุปสรรคกีดขวางความเจริญ และชีวิตคนที่นี่ก็ออกจะยากแค้นแสนสาหัส แต่คนไทยที่นี่ยังเป็นพวกพอเลี้ยงตัวได้ ถึงไม่มีเงินทองมากมาย แต่ก็ยังมีข้าวที่ปลูกได้เองไม่ต้องซื้อหา บ้านของเจ้าแก่นก็ปลูกข้าวเอง มีเฒ่า(ลุงข้าว)แข็งแรง และยังมีโรงสีเล็กๆ สำหรับรับจ้างสีข้าวด้วย บ้านคนมีเงินจะปลูกเรือนหลังเล็กไว้เป็นห้องพระต่างหาก ส่วนคนยากจนก็บูชาตามวัด ซึ่งมักจะมีตามหมู่บ้านแทบทุกแห่ง

คำว่า“เจ้า”ที่นำหน้าชื่อเจ้าแก่น ไม่ได้แสดงว่าเป็น“เจ้า” แต่แสดงว่าเป็นผู้ชายเท่านั้น แต่โดยทั่วไป มักใช้แต่คำว่า อ้าย หึง นำหน้าชื่อ เพื่อบอกให้รู้ว่าตนเป็นลูกชายคนที่เท่าไรของพ่อแม่ คำว่า“แก่น”นั้นฟังคล้ายภาษาไทย แต่ไม่ใช่คำไทย หากตัดจาก“นาเคนทร์” ลูกสาวสองคนของเจ้าแก่น ชื่อว่า “นางคำสร้อย”และ“นางสุนแสง” นางเป็นคำนำหน้าชื่อผู้หญิง ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่

คนที่ไปรับด.บรรจบที่ติช่างปานี ชื่อเจ้าจันทร์ เป็นลูกชายเจ้าแสนตาเจ้าฟ้าแห่งหม่านติกรอง เป็นลูกเรียงพี่เรียงน้องกับเจ้าคูก เจ้าจันทร์ นั้นบิดาส่งมาเรียน B.A. และพักที่บ้านเจ้าแก่น จึงกลายมาเป็นหลานเขยเจ้าแก่น ส่วนเจ้าคูกคือลูกเขยในอนาคต เพราะจะแต่งงานกับคำสร้อยในปลายปี

เธอได้ร่วมกินอาหารกับเจ้าของบ้านฝ่ายชาย ฝ่ายหญิงไม่ยอมกินร่วมเพราะถือว่ามีหน้าที่ดูแลผู้ชายให้กินเสร็จเสียก่อน คนที่นี่ไม่นิยมล้างปากด้วยขนมหรือผลไม้ ผลไม้ที่นั่นก็หายาก แต่เจ้าแก่นก็ยังสั่งมะม่วงและแอปเปิ้ลจากดินซูเกียมาให้เธอรับประทานหลังอาหารทุกมื้อ ซึ่งเธอรู้สึกซาบซึ้งมาก

เจ้าแก่นมีหน้าที่เป็นมุขดารา คล้ายกำนันประจำตำบล ถึงปีต้องเก็บค่านาไปส่งรัฐบาลและได้เปอร์เซ็นต์จากการเก็บนั้น และต้องพิจารณาตัดสินเรื่องราวประνομขัย วิวาทที่เกิดขึ้นในแถบ

นั้น โดยเฉพาะในหมู่คนไทย ขณะที่เธอไปพักกับเจ้าแก้ว ที่มาเมริตาและที่อื่นๆ ใกล้เคียงกำลัง ตื่นเต้นกันด้วยเรื่องการเลือกตั้งสมาชิกสภาจังหวัด เจ้าแก้วสมัครในนามของชนล้าหลังและได้ตำแหน่งโดยทันที เพราะไม่มีคู่แข่งในหน่วยนี้

บ้านของเจ้าแก้วเดิมไม่ได้อยู่ที่นี้ แต่เมื่อเกิด“ศึก” ทหารอเมริกันต้องการบ้านนั้นเป็นที่ทำการจึงต้องอพยพมาอยู่ที่นี่ ต่อมาบ้านนั้นซึ่งใหญ่และดีกว่านี้ถูกไฟไหม้ แม่ได้ค่าชดเชยก็ไม่พอกู้มกัน เธอจึงได้รู้ว่า“ศึก”ก็เป็นคำไทยเช่นเดียวกัน และทหารอเมริกันเคยมาช่วยอังกฤษป้องกันพรมแดนอินเดียด้านตะวันออกเฉียงเหนือ และตั้งกองบัญชาการที่มาเมริตานี้

ระหว่างที่เธอพักที่บ้านเจ้าแก้ว บังเอิญเป็นเวลาที่เขาพานำเงินค่านามาชำระ เมื่อทราบว่า มีผู้หญิงไทยแลนด์มาพัก ก็มักถือโอกาสเยียมเธอด้วย ลูกสาวเจ้าแก้วจะมาบอกเธอว่า“ปีหน่องมา” ตอนแรกเธอคิดว่าเป็นญาติกับเจ้าแก้ว จนภายหลังจึงรู้ว่าหมายถึง แยก ซึ่งถือว่าผู้มาหาเยียนั้นเป็นเสมือนญาติพี่น้อง และไม่ว่าใครมาถึงเรือนชานก็ต้องต้อนรับ

เยียมบ้านไทยหมู่บ้านน้ำพาเกียลเหนือ

เธอได้สอบคำไทยที่นี่ และวิตกว่าวันข้างหน้าภาษาไทยอาจสูญหายไป เพราะคำเก่าเริ่มสูญหายไป คำใหม่ก็ไม่มีใครคิดขึ้นมา จึงรับเอาคำที่เป็นภาษาอัสสัมมีสบ้าง พม่าบ้าง หรือภาษาอังกฤษก็มี ทั้งนี้เพราะตราบใดที่ภาษายังมีชีวิตอยู่ ตราบนั้นภาษาจะต้องขยายตัวเพิ่มคำใหม่ขึ้นในภาษาถ้าสร้างเองไม่ทันหรือไม่เหมาะก็มักจะยืมจากภาษาอื่น คนไทยเก่งแต่ทอผ้าฝ้าย ทอไหมไม่เป็น สู้พวกอาหมไม่ได้ และการเลี้ยงไหมก็ไม่สันทัด

ก่อนมาเมริตา เธอรู้จากนายทนามว่า คนไทยคำตี้ที่จ้องคำ เมืองชอดิยา มีเจ้าฟ้าองค์หนึ่งชื่อ เจ้าคำมุ่น และเคยได้ยินเจ้าจันทร์เล่าว่า เมื่อราวค.ศ.1843 คนไทยที่จ้องคำคนหนึ่งเกิดวิวาทกับทหารอังกฤษ มาทหารอังกฤษหลายคน อังกฤษจึงแยกคนไทยที่นั่นเป็นสองพวก พวกหนึ่งอยู่ที่เดิม อีกพวกส่งไปไว้ที่ห่ม่านดิกรอง ตำบลนารายณปุร แขวงเมืองลัคคิมปุรเหนือ เพื่อตัดกำลัง เธอจึงอยากไปพบคนไทยทั้งสองแห่ง แต่เจ้าแก้วอ้าอึ้ง เพราะทางไปชอดิยาลำบาก ต้องข้ามแม่น้ำพรหมบุตร ซึ่งน้ำอาจจะไหลบ่ามาเมื่อไวกี้ได้ ถ้าน้ำบ่าเช่นนั้นแม้เรือกลไฟใหญ่ๆ ก็ล่มได้ เธอจึงขอไปห่ม่านดิกรอง ซึ่งเจ้าแก้วก็เห็นชอบ

ห่ม่านดิกรอง

เมืองลัคคิมปุรเหนือที่ห่ม่านดิกรองตั้งอยู่นั้น เป็นที่กันดารจนได้ชื่อว่า เกาะอันตามันแห่งที่สอง เพราะทหารอังกฤษเลือกแล้วว่าเป็นที่ติดต่อไปมาถึงกันได้ยาก จึงเนรเทศคนไทยไปที่นั่น ซึ่งแม้อยู่ห่างจากเมืองโยรทัตเพียงแม่น้ำพรหมบุตรกัน แต่ก็ต้องใช้เวลาเป็นวันกว่าจะติดต่อกันได้

เพราะแม่น้ำตอนนี้กว้างมาก มีสันดอนทรายกลางแม่น้ำเป็นเกาะแก่งเล็กใหญ่เต็มไปหมด จึงทำสะพานเชื่อมถึงกันไม่ได้ ต้องใช้เรือกลไฟ ซึ่งต้องเสียเวลาถึง 24 ชั่วโมง ปัจจุบันมีเครื่องบินจากโยรทตไปห่มานดิกรอง แต่จากมาเมริตาไปถึงโยรทตก็ต้องใช้เวลา 20 ชั่วโมง เป็นเวลาเดินทาง 5 ชั่วโมง รอคอยสับเปลี่ยนรถ 15 ชั่วโมง

ห่มานดิกรองอยู่ห่างจากเมืองลัคคิมปุรเหนือมาก เดิมอยู่ริมแม่น้ำดิกรอง แต่ปัจจุบันแม่น้ำสายนี้เปลี่ยนทางเดินกระแสน้ำมา 40 ปีแล้ว แต่หมู่บ้านนี้ยังคงเรียกว่า ห่มานดิกรอง ตามเดิม ที่นั่นเธอได้พบเจ้าแสนดา เจ้าฟ้าห่มานดิกรอง บิดาเจ้าจันทร์ คนไทยในอัสสัมชอบสูบฝิ่น กินเหล้า เธอได้เห็นเจ้าแสนดาให้ฝิ่นกับคนใช้ผู้ชายเป็นค่าแรงประจำวันด้วย ไทยคำตีที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนารายณปุรมีจำนวนเป็นเรือนพัน เจ้าจันทร์บอกว่ายังมีหมู่บ้านใกล้เคียงห่มานดิกรองอีกหลายหมู่บ้านที่เป็นหมู่บ้านไทย

เธอไปพบคนไทยที่วัด วัดที่ห่มานดิกรองไม่สวยงามเท่าที่ดิซังปานิ ที่ห่มานดิกรองมีพระภิกษุไม่มากนัก ไม่เกิน 3 องค์ เพราะการทำมาหากินบังคับ แต่มีการบวชเณรที่เรียกเจ้าช่างด้วย เจ้าช่างเวลาออกพรรษาอาจจะอยู่กับบ้าน นุ่งห่มอย่างคนธรรมดาได้ ถึงเวลาเข้าพรรษาจึงไปอยู่วัด นุ่งห่มและปฏิบัติตามวินัยบัญญัติ

เคียวในอัสสัมมีขนาดเล็กนิดเดียว เกี้ยวข้าวได้ทีละไม่กี่ตัน และมีพิธีขอฝนเช่นกัน แต่ขอเอาจาก ช้างผ่าผูก ซึ่งเป็นเณรสี่องค์ที่มีฤทธิ์อำนาจในทิศทั้ง 4

คำไท

เธอได้ขอให้อ้ายองกยา เลขานุการเจ้าฟ้าห่มานดิกรอง ซึ่งเป็นปะเจ้อ(แม่สื่อ)กล่าวคำสู่ขอ ซึ่งมีลักษณะเป็นแบบแผนตายตัวให้ฟัง การละเล่นของเด็กๆ ที่นั่นคล้ายคลึงกับของไทย เช่นการเล่นสะบ้า เล่นไล่จับ เล่นไฟ เล่นชิงชังหลัก เล่นฟุตบอล เล่นงูกินหาง ผิดเพี้ยนกันไปบ้างเล็กน้อยเท่านั้น เช่น แทนที่จะเป็น ลิง ที่นั่นเป็น หมี แทน หรือแทนที่จะเป็น งู ก็เป็น แมงป่องแทน

คำวันนั้นเธอได้ศึกษา"ปุสอนหลาน"จากผู้รู้หลายคน เป็นหนังสือรวบรวมถ้อยคำมีคติน่ายึดถือและเมื่อเข้าใจความหมายแจ่มแจ้ง ก็ยิ่งรู้สึกถ้อยคำนั้นๆ ไพเราะจับใจ เช่นสอนว่า "มีลูกไม่รู้จักสอน ก็จะไม่ฉลาดแกมโกง หลอกหลวงคนอื่น มีวัวควายไม่รู้จักเลี้ยง มันจะตายสิ้น มีเมียไม่รู้จักรัก ก็จะต้องพรากจากกัน"... "เรารักคนอื่น คนอื่นจะรักเรา สนใจคนอื่น คนอื่นจะยินดี"เธออดเสียใจไม่ได้ที่"ปุสอนหลาน"กลายเป็นคัมภีร์โบราณในกองฝุ่น จึงเสนอให้มีวันชุมนุมฟัง"ปุสอนหลาน"ขึ้นสักอาทิตย์ละครั้งในหมู่บ้านไทยต่าง ๆ

ลัคคิมปุรเหนือ

ลัคคิมปุรเหนือเป็นเมืองเล็กมาก จึงมีชาวอาหมมาเยี่ยมเธอกันมากมาย เธอพบว่าชาวอาหมต่างจากคนไทยที่พูดไทยได้คือ ชอบความเอิกเกริก จัดงานเลี้ยงงานชุมนุมรับรองใหญ่โต และมีการกล่าวคำต้อนรับที่เป็นพิธีการ แต่คนไทยที่พูดไทยได้ชอบความเป็นกันเอง ใครจะมาหา ก็มาหาที่บ้านธรรมดา แม้ชุมนุมที่วัดก็เป็นการพบปะกันธรรมดา ไม่มีพิธีตรอง เป็นแต่ไปพูดคุยกันเท่านั้น ซึ่งเธอชอบแบบคนไทยพูดไทยมาก

เมืองติบูรเคิร

ระหว่างเดินทางกลับเกิดปัญหาสุขภาพทำให้เธอต้องแวะพักที่เมืองติบูรเคิร ได้พบประธานสภาจังหวัดโคสาย ซึ่งเป็นน้องสาวของราชกุมารโคสาย ที่ได้พบที่โคฮาติ เป็นหญิงที่สามารถศึกษาเล่าเรียนด้วยตนเองจนมีความรู้ ระหว่างเดินทางจากติบูรเคิรกลับมาเฮอร์ตา เจ้าแค้นชี้ให้เธอเห็นถึงกิริยามรรยาทของชาวไทยเมื่อเทียบกับฮินดู และลักษณะการถือต่าง ๆ ซึ่งคนไทยที่นี่มีความละม้ายคล้ายคลึงกับในประเทศไทย โดยเฉพาะเรื่องคงกระพันชาตรี ส่วนที่ถือคล้ายฮินดูคือหญิงที่มีประจำเดือนจะไปทำอะไรเกี่ยวกับอาหารการกินไม่ได้

กลับมาเฮอร์ตา

เมื่อกลับมาเฮอร์ตา ฝนตกหนักสามวันสามคืน เธอจึงต้องระงับโปรแกรมไปหมู่บ้านน้ำพา เกียลและใช้เวลาศึกษาตัวหนังสือไทยคำดี ระหว่างนั้นนายทนุราม โทรเลขมาขอให้เจ้าแค้นส่งเธอไปที่ติบูรเคิรในวันรุ่งขึ้นเพื่อเชิญให้เป็นประธานในงานประจำปีของที่นี่ แต่เจ้าแค้นไม่เห็นด้วย บอกว่าไม่มีใครว่างไปส่งต้องรออีกสองวัน แต่แท้จริงเจ้าแค้นได้ตัดเสื้อผ้าชิ้นไว้ให้เธอเพื่อเป็นที่ระลึกแต่ยังไม่เสร็จ จึงรั้งเธอไว้ก่อน ทั้งยังได้เลื่อยขาข้างในห้องรับแขกแบ่งมาให้เธอกำชับให้น่าไปทำเป็นหวี เพื่อนั่งขัดสมาธิวิมมทุกวันด้วยขาข้างนี้ แล้วร่างกายจะมีความสุขและแข็งแรง ซึ่งเป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของคนไทยในอัสสัม

ก่อนจากไปคำสร้อยพาเธอไปรำลาคนบ้านใกล้เรือนเคียง ไปถึงบ้านที่ลี้ภัยจากน้ำท่วมที่เมืองชอดิยา เธอถามว่า คงขายที่ดินได้เงินมากกระมัง จึงมีเงินมาปลูกบ้านสร้างเรือนใหม่ได้ทันท่วงที ภรรยาเจ้าของบ้านหัวเราะทั้งน้ำตาว่า จะไปเอาที่ดินที่ไหนมาขาย ในเมื่อน้ำพัดไปหมดจนไม่มีอะไรเหลือ ที่รอดตายมาได้ก็นับว่าเป็นบุญอันอุดมแล้ว เธอจึงรู้ว่าแม่น้ำพรหมบุตรเชี่ยวมากจนพัดเมืองทั้งเมืองหายไปได้ แม้แต่ดินก็ถูกน้ำพัดหายไป แต่เธอนึกภาพไม่ออก

พิธีแต่งงานของชาวอาหมที่ติบรูเคิร

ที่เมืองติบรูเคิร ดร.บรรจบได้มีโอกาสเข้าร่วมพิธีแต่งงานของชาวอาหม คณะของเจ้าบ่าว มีผู้ชายถือหอกเดินนำหน้าขบวน ชาวอาหมให้ความสำคัญกับพิธีแต่งงานมาก มีคนมาร่วมงานมากมายและใช้เวลายาวนาน ตอนสำคัญของพิธีเป็นการอ่านคัมภีร์โบราณด้วยภาษาอาหม ขึ้นตอนนี้ใช้เวลาหลายชั่วโมง แม้บ่าวสาวจะฟังไม่ออก แยกหรือก็ฟังไม่ออก กระทั่งปุโรหิตผู้ทำหน้าที่อ่านเองก็อาจจะอ่านไม่ออกด้วย แต่ก็ถือเป็นพิธีกรรมสำคัญตอนหนึ่ง

บ้านนายทุนราม ที่ลัฟสาคร

เธอพักที่บ้านนายทุนราม ที่ลัฟสาคร ระหว่างนั้นมีครูและนักเรียนจากปัตตาฆมาเยี่ยมเธอหลายคน นักเรียนที่นั่นสนใจถามเธอเรื่องชีวิตนักเรียนในประเทศไทย ส่วนครูซึ่งมักอยู่ในวัยชรา ก็สนใจเรื่องมาตรฐานการศึกษาตลอดจนเงินเดือนครูในประเทศไทย ซึ่งทำให้เธอลำบากใจ เพราะครูที่นี่ได้เงินเดือนน้อยราว 70-80 รูปี ประมาณ 400 บาทเท่านั้น ทั้งครูและนักเรียนแปลกใจเมื่อทราบว่า นักเรียนในโรงเรียนรัฐบาลของไทยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน พวกเขาารู้สึกว่า ประเทศไทยมั่งมีมาก จึงสามารถสอนนักเรียนทั่วราชอาณาจักรโดยไม่เก็บเงินค่าเล่าเรียน

ชาวอาหม 3 หมู่บ้านจัดงานต้อนรับ

มีเด็กหนุ่มสามคนนำจดหมายมาให้เธอเป็นคำขอรับรองของชาวบ้านไทยอาหม หมู่บ้านบัวราตีบอร์ หมู่บ้านบอราเปียล และหมู่บ้านโคฮาย นอกจากนี้ยังมีชาวไทยตรงชื่อ นายราเมศวร บอรา เป็นทนายความ มาเชิญเธอไปโยรทัตด้วย โดยบอกว่าที่โยรทัตยังมีหมู่บ้านไทยที่พูดภาษาไทยอีกหลายหมู่บ้าน ชาวไทยอาหมทั้งสามหมู่บ้านจัดงานต้อนรับเธอเอิกเกริก มีคำกล่าวต้อนรับเขียนเป็นภาษาอังกฤษใส่กรอบมอบให้เธออย่างสวยงาม ส่วนเธอกล่าวคำปราศรัยต้อนรับซึ่งต้องกล่าวเป็นภาษาอังกฤษแล้วแปลเป็นอัสสัมมีสีกิที่ แต่เธอไม่มีโอกาสทักทายหรือพูดจากับใครเป็นส่วนตัวเลยเพราะไม่สามารถสื่อสารกันได้ ทำให้เธอรู้สึกว่าการมาพบชาวอาหมสามหมู่บ้านไม่เกิดสายสัมพันธ์อย่างอื่นขึ้น จึงไม่เกิดความหมายกับเธอเลย

โรงเรียนปัตตาฆ

เธอได้ไปพักที่โรงเรียนปัตตาฆ ด้วยความคาดหวังว่าจะมีโอกาสศึกษาภาษาอาหมจากบัณฑิตอาหม แต่ก็ได้รับความผิดหวังเพราะบัณฑิตอาหมที่นั่นแต่ละคนอ่านตัวหนังสืออาหมออกแต่แปลไม่ได้ถึถ้วน ทั้งไม่ค่อยสนใจให้ความรู้กับคนอื่น และมีความรู้จำกัดอยู่แต่ในคัมภีร์ ถ้าถามสิ่งที่ยื่นนอกคัมภีร์ก็ตอบไม่ได้ และบางคำในคัมภีร์ เธอรู้สึกเสียดายและเสียใจว่า ถ้ามีชาวอาหมเจ้าของภาษาใส่ใจจริงจึงนับตั้งแต่นายกุหลาบจันทร์ บาร์ว ทำพจนานุกรมภาษาอาหมภาษาอาหม

ก็คงไม่ตายอย่างในทุกวันนี้ เธอพบอุปสรรคมากมายในการเรียนรู้ภาษาอาหม รวมทั้งอุปสรรคที่เกิดจากการถ่ายทอดผ่านล่าม ทั้งยังเป็นภาษาที่ตายแล้ว การออกเสียงจึงคลาดเคลื่อนได้ง่าย เพราะชาวไทยอาหมคุ้นกับภาษาอัสสัมมีสระไม่ครบเสียงในภาษาไทย แต่กระนั้นเธอก็ไม่ยอมเสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์เธอจึงขอให้ล่ามอธิบายอย่างเช่น พิธีรับขวัญ และยกเสาเอก ซึ่งเขาเรียกว่า เสาตุ้มคำ(เสาผี)

คำไหว้เทพเจ้าของอาหม

อาหมจะเชิญเทพเจ้าเก้าองค์ที่เขานับถือมาเรียกขวัญของคนที่ย้ายได้แก่ ไตลิ่ง ปักลิ่ง ปู่แท้มุ้ง ยาแท้มบ้าน ช่างดำ ช่างดิน แล้งดอนหรือผาดำ(พระอินทร์) แท้มคำ และนั่งรูง (พระวิษณุ) ซึ่งเธอไม่แน่ใจว่าเป็นเทพเจ้าชนิดใดทั้งหมด หรือเป็นผีพื้นบ้านที่เขานับถือกัน

เธอสั่งเกตว่าชาวไทยอาหมมีลักษณะใกล้เคียงไปทางชาวอินเดียมากกว่าคนไทยด้วยกัน

งานต้อนรับที่โรงเรียนปิตชากู

ในงานต้อนรับที่โรงเรียนปิตชากู เธอได้เห็นธรรมเนียมหลายอย่างของชาวอาหม ได้เห็นการสวดให้พรเป็นภาษาอาหม แต่สวดคล้าย"แหล่"ของไทย คณะกรรมการจัดงานยังพยายามหาวัตถุเก่าแก่ที่มีคุณค่าทางศิลปะ วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และโบราณคดีมาแสดง จัดแบ่งเป็นประเภทๆ เครื่องใช้ เครื่องมือทำมาหากิน เครื่องแต่งกาย จนถึงตำรับตำราซึ่งเป็นคัมภีร์เก่าแก่ซึ่งกลายเป็นเพียงวัตถุโบราณ มีคุณค่าเพียงความเก่าเท่านั้น

โยรหัต และหมู่บ้านไทยที่ตีตาบอร์

โยรหัตห่างจากลพิสครประมาณ 60 ไมล์ เธอไปพักที่บ้านนายราเมศวร แต่ตัดสินใจไปค้างที่ตีตาบอร์ ซึ่งมีหมู่บ้านไทยตั้งอยู่ หมู่บ้านแรกที่เธอไปเรียกว่า ปิตเทอร์ควาหรือ หม่านนา เธอลองส่งภาษาคำดีทักทายผู้คนที่นี่ แต่กลับสื่อสารกันไม่ได้ ในที่สุดเธอจึงรู้ว่า หมู่บ้านไทยรวมทั้งหมู่บ้านอื่นๆ อีก 5-6 แห่งพากันพูดภาษาซิงโพ(ภาษาของพวกกะฉิ่นในพม่า) มีหญิงไทยวัน 40 หลายคนพูดว่า เวลาฟังใครพูดภาษาไทยเข้าใจได้หมด แต่พูดโต้ตอบไม่ได้ ส่วนคนอายุ 30 ปีลงมาไม่รู้ภาษาซิงโพที่ตนพูดนั้นไม่ใช่ภาษาดั้งเดิมของตน เธอจึงมักถูกถามว่าพูดภาษาซิงโพเป็นไหม ทำให้เธอหัวเสียมาก แต่มาได้สติเมื่อคนหนึ่งโน้มน้าบอกเธอว่า "เราไม่รู้ว่าคุณไทยจะต้องพูดภาษาอะไร เรารู้ว่าคนที่นี้เขาพูดภาษาภาษาซิงโพกัน เราก็ต้องพูดภาษานี้กับเขา และเป็นอย่างนี้มาหลายชั่วอายุคนแล้ว จะถือเอาเป็นความผิดของเราอย่างไรได้"

เธอค้างคืนที่หม่านนา เพราะความสงสัยว่าบรรพบุรุษของไทยลงไปทำอะไรไว้ ภาษาไทย จึงสูญหาย ในเมื่อไม่มีพวกที่พูดภาษาซิงโพอู่ที่นี่สักคน เพราะแหล่งที่อยู่เดิมของพวกกะฉิ่นอยู่ ในพม่า เธอได้พักที่บ้านผู้ใหญ่ม่านนา เป็นบ้านปลูกแบบไทย มีหญิงชราเป็นญาติกันผู้ใหญ่ บ้านหลายคนพูดภาษาไทยคำดีได้ เธอได้พบคำตอบว่า ครั้งหนึ่งคนไทยลงเสียที่แก่พม่า ถูกพม่า จับตัวเนรเทศไปไว้กับพวกกะฉิ่นอยู่ 5 ปี แต่ตามประวัติชนชาติไทยของนายโคฮาย ที่เธออ่านพบ ที่หลัง กล่าวว่า คนไทยลงที่มีถิ่นฐานลุ่มแม่น้ำตุง ได้อพยพครอบครัวเดินทางเข้ามาในอัสสัมตาม คำชวนของคนไทยนอราที่เดินทางเข้ามาอยู่ก่อนแล้ว ขณะเดินข้ามภูเขาป่าดึกดำบรรพ์เป็นพรมแดน ระหว่างพม่ากับอัสสัม คนไทยลงถูกกะฉิ่นจับเป็นเชลยราว 5 ปี ถึงค.ศ.ทหารอังกฤษไปพบเข้าจึง จัดการปลดปล่อยตัวมาพร้อมชาวอัสสัมอื่นๆ อีกหลายพันคน แม้เรื่องราวจะแตกต่างกันไปบ้าง แต่ก็ตรงกันว่าคนไทยลงถูกกะฉิ่นจับเป็นเชลย 5 ปี เธอนึกไม่ออกว่าใครจะสามารถรับภาษาของคนอื่นมาเป็นภาษาของตนได้ง่ายและรวดเร็วเช่นไทยลง เธอยังนึกต่อไปถึงไทยอาหม ซึ่งใช้ภาษา อัสสัมมีส และประหลาดใจที่เมื่อคนไทยตกเป็นทาสของชาติอื่นเช่นพวกไทยลงนี้ ก็พร้อมที่จะรับ ภาษาของเขามาใช้ แต่ครั้งคนไทยได้เป็นเจ้าเป็นใหญ่อย่างเช่นพวกชาวอาหม ก็กลับรับภาษาชนพื้นถิ่นที่เคยอยู่ใต้อำนาจของตนมาใช้เช่นกัน เธอเห็นว่า คนไทยนั้น มีลักษณะอ่อนไหวง่าย ปรับตัวเข้ากับเหตุการณ์ง่ายจนรับของคนอื่นไว้ได้อย่างสะดวกสลาย ท้ายที่สุดก็ละเลยสมบัติอันมีค่า ของตนแต่เดิมเสียหมดสิ้น

คำห้อยค้อน

เธอได้แจ้งกับอายุตุ่ม สยามว่าเธออยากทราบคำ"ห้อยค้อน"(คำเรียกขวัญ)เพื่อเปรียบเทียบกับคำที่ชาวบ้านน้ำพาเกียลบอกมา เธอได้พบกับพระปรัญญานันท์อีกครั้งที่วัดนี้ และได้พบว่าพระภิกษุทุกองค์พูดภาษาไทยคำดีได้ มีคนมาแนะนำตัวกับเธอว่าชื่อ สปิราม สยาม และอีกหลาย ๆ คนก็มีนามสกุลว่า สยาม เธอจึงแปลกใจ เมื่อถามก็ได้รับคำตอบเหมือนกับชาวบ้านที่ดี ช่างปानीว่า ความเป็นมาของพวกเขาคืออพยพมาจากแห่งที่เรียกว่า

ที่วัดหม่านนา เจ้าอาวาสทำพิธีไว้อาลัย คือกล่าวคำให้พรเป็นภาษาคำดี จากนั้นมีชายรุ่นหนุ่มอ่านคำต้อนรับ ในคำต้อนรับนั้นเล่าประวัติย่อของไทยลง ว่าก่อนที่จะมาอยู่อัสสัม ได้เคยอยู่ที่ เมืองม่านคำยัง ทางตะวันออกเฉียงเหนือของพม่า เป็นพวกเดียวกับพวกไทยหลวง(ไทยใหญ่) จนเมื่อข้ามภูเขาป่าดึกดำบรรพ์ ถูกกะฉิ่นจับตัว ต้องอยู่บริเวณแม่น้ำตุงปानी จึงได้ชื่อว่าไทยตุง หรือไทยลง เพราะเหตุว่าอยู่ที่แม่น้ำนั้น แต่บางทีก็เรียกว่าพวกสยามหรือขาม เธอเคยทราบจากชาวไทยใหญ่ ว่า คำว่า ขาน ซึ่งเป็นชื่อรัฐของเขานั้น คือคำเดียวกับสยามหรือขามนี้เอง แต่ออกเสียงเพี้ยนตามเสียงพม่าที่ออกเสียงม.สะกดเป็นแม่กน ขามจึงเป็นขาน

จากนั้นเจ้าอาวาสได้บอกบทเรียกขวัญจำนวนต่าง ๆ กันไป 30 ก็มี 90 ก็มี และ 120 ก็มี ดังเช่น ม่าเล่ ม่าด้า ม่ากินปากกับเข่า ม่ากินหน้าเข่าเต้าตุ้ม ม่ากินก้อยอ้อยกูปค้องวันข้ามซิบ

ค่อนข้างเห็น เมื่อมาอยู่ไหนเจ้า กินยืนเนวัน แปลว่า มาเถอะ มากินข้าวกับปลา มากินน้ำในน้ำเต้าที่
ข้าเตจิม มากินกล้วยอ้อยกับของหวาน(ขนม) ขวัญสามสิบจมาอยู่อุ่นใจ จงมาอยู่กับนายของเจ้า
ให้เย็นตลอดไป

โคลาฆา - บอราปัดเถิร

จากนั้นเธอได้ไปเยี่ยมคนไทยอาศัยอยู่ที่หมู่บ้านไทยแขวงเมืองโคลาฆาต หมู่บ้านที่เธอไป
ถึงชื่อ อาหมมนู เป็นพวกที่ถูกนำท่วมอพยพมาจากหมู่บ้านบอราปัดเถิร หญิงไทยอาศัยตนแต่งกาย
แบบเดียวกับหญิงไทยพม่า แต่รูปร่างดำแทนจีนลาย และมีผ้าสะไบเฉียงแบบไทยทั้งไทยเหนือใน
ยูนาน และไทยมา ตลอดจนไทยแลนด์ ที่นี้เจ้าอาวาสได้พูดถึง นายทัด สิงหเสนี ซึ่งตรงกับที่
นายทนุรามและคนไทยอื่นๆ ในอัสสัมพูดถึงเสมอๆ ว่าเป็นคนไทยคนแรกที่ได้ไปถึงอัสสัมเมื่อ 15
ปีมาแล้ว(ขณะที่ไปอัสสัมบวชเป็นพระภิกษุ)

ทางไปบอราปัดเถิร ต้องข้ามแม่น้ำสุพรรณสิริซึ่งหาเรือข้ามยากมาก แต่คณะของเธอก็ไป
จนสำเร็จ เธอได้พบชายคนหนึ่งชื่อ อายนี เรียนหนังสือที่โยรทัดจนจบชั้นแมตริคูลั่น จึงกลับ
มาทำนา เมื่อครั้งนายบารัวทำหนังสือสอนอ่านภาษาอาหม นายบารัวได้ให้อายนีสอนภาษาอาศัยตน
ให้เพื่อนำมาเปรียบเทียบกับภาษาอาหม เธอรู้สึกแปลกใจที่อายนีเรียนหนังสือขนาดนี้แล้วไม่คิด
รับราชการเหมือนคนอื่น แต่เธอก็ชื่นชม เพราะเห็นว่า คนอย่างนี้แหละที่ชุมชนโดยเฉพาะใน
ชนบทต้องการ

การสอบคำไทยที่นี้ทำให้เธออดอยากรู้ไม่ได้ว่า พวกอาศัยตนมาจากภาคใดของรัฐชาน แม้
พวกอาหมก็ยังสงสัยว่า ภาษาของตนเป็นเช่นเดียวกันนี้ตั้งแต่อยู่ในรัฐชาน หรือมาได้อิทธิพลจาก
ภาษาอื่นในอัสสัม อายนีเล่าว่า อาศัยตนเป็นพวกที่มาจากเมืองฮิม เมืองฮา เมืองเจ้ล่าน เมื่อ 600
ปีมาแล้ว แต่ถูกแย้งว่า ไม่ถึงเพราะพวกอาศัยตนเพิ่งมาอยู่ในอัสสัมล่าสุดคือเมื่อ 100 กว่าปีมานี้
เอง อย่างไรก็ตามภาษาอาศัยตนคล้ายกับภาษาอาหมมากกว่าภาษาคำตี้ เธอเสียดายมากที่จะต้อง
กลับโยรทัด แล้วก็ต้องทั้งแปลกใจและดีใจที่อายนียินดีที่จะไปเทียบศัพท์กับเธอที่โยรทัด รวมทั้ง
จะนิมนต์พระภิกษุมาร่วมด้วย

ชอดิยา

นายโทเลศวรเป็นผู้ช่วยให้เธอได้ไปชอดิยา ที่ซึ่งมีหมู่บ้านไทยอยู่ที่นี่ แต่เจ้าแก่นไม่ยอม
พาไป ระหว่างการเดินทางมีเด็กหนุ่มจากชะริกะเตียมาดักพบเธอ บอกว่าที่นั่นก็มีหมู่บ้านไทยเช่น
กันและอยากเชิญเธอไปที่นั่น ในที่สุดเธอจึงได้เพิ่มกำหนดการที่จะไปชะริกะเตียหลังจากกลับ
จากชอดิยา

ที่ชอดิยา เธอตั้งใจไปจ้างคำ หมูบ้านไทยคำดีหมูใหญ่และดั้งเดิม แต่เนื่องจากอยู่ทางเขตพรมแดนตะวันออกเฉียงเหนือจึงต้องรอคำอนุญาตจากทางการเสียก่อน เธอจึงไปที่หม่านเมอ (บ้านใหม่) ซึ่งมีพวกไทยที่แยกจากจ๋องคำมาตั้งบ้านเรือนอยู่ คนที่นั่นพูดภาษาไทยคำดีได้ ต่างประหลาดใจที่เธอสู้ดั้นด้นมา เพราะพวกเขาแล้วแม้แต่ชอดิยาก็ยังไม่เคยไป

การไปชอดิยาต้องข้ามแม่น้ำพรหมบุตร คณะของเธอพยายามอย่างยิ่งที่จะข้ามฝั่งไปได้ แต่ล้มเหลว เพราะคลื่นลมแรงมาก จนทั้งคณะต้องกลับมาในสภาพสับกสบอม ทำให้ดร.บรรจบจำต้องละทิ้งความตั้งใจไปชอดิยาด้วยความเสียดายยิ่ง

ชะริกะเตีย

ที่สุดท้ายที่เธอเดินทางไปคือชะริกะเตีย ซึ่งเดิมเธอคิดว่าไม่มีคนพูดภาษาไทยได้ แต่กลับพบหญิงคนหนึ่งพูดภาษาไทยคำดีได้ ปรากฏว่าเป็นหญิงที่มาจากชอดิยา มาแต่งงานกับคนที่ชะริกะเตีย ภาษาไทยที่นี้สูญหายไปนานแล้ว แม่พ่อเฒ่าอายุ 70 ก็จำภาษาของตนเองไม่ได้ ที่นี้มีหมู่บ้านไทยอยู่สามหมู่บ้าน คือนานคาว ภาลิซัน และเภชเบรี รวมเรียกว่า สยามคาว(หมู่บ้านสยาม) เช่นเดียวกับดิซังปานิและหม่านนา

หลังไปเยือนชะริกะเตีย เธอได้เดินทางกลับประเทศไทย เธอรู้สึกว่ชุมชนทรัพย์ที่เธอได้จากที่นี้โดยไม่คาดฝันคือน้ำใจไมตรีที่ชาวไทยในอัสสัมมีต่อเธอ และสิ่งนี้เองทำให้เธออยากจะไปในที่ๆ จะได้พบคนไทยในถิ่นอื่น ๆ อีก ซึ่งเธอวางแผนว่าจะเป็นรัฐชาน

กาเลหม่านไตในรัฐชาน

ความเป็นมา

“กาเลหม่านไตในรัฐชาน”เป็นบันทึกการเดินทางในรัฐชาน ของดร.บรรจบ พันธุเมธา ระหว่างเดือนเมษายน-พฤษภาคม พ.ศ.2499 เพื่อสำรวจภาษาไทยและหาเส้นทางไว้สำหรับการไปศึกษาอย่างจริงจังในโอกาสต่อไป เป็นสิ่งที่เกิดสืบเนื่องหลังจากที่ดร.บรรจบเดินทางกลับจากรัฐอัสสัม ประเทศอินเดีย เพราะแม้ภาษาอาหมจะตายแล้ว แต่การพบคนไทยถิ่นอื่น ๆ ในรัฐอัสสัมที่มีถิ่นฐานดั้งเดิมในรัฐชาน ประเทศพม่า ประกอบกับมีผู้ให้ข้อคิดว่า เธอควรจะเริ่มต้นที่รัฐชานก่อนจึงจะได้ผลเพราะชาวไทยใหญ่กลุ่มใหญ่อยู่ในรัฐชาน ต้นเค้าของภาษาจึงควรจะอยู่ที่นั่น เมื่อกลับจากอัสสัมเธอจึงติดต่อกับเจ้าชายเมืองขอร่องให้ท่านเป็นธุระจัดการติดต่อให้ ซึ่งเธอก็ได้รับความช่วยเหลืออย่างเต็มที่ ทั้งด้านที่พักพิงและการติดต่อกับเจ้าของบ้านถิ่นอื่น ๆ ให้ช่วยรับเธอไว้ชั่วระยะเวลาหนึ่ง(ขณะนั้นเจ้าชายเมืองเป็นอธิบดีกรมการศึกษาของรัฐชานและรัฐกะยา ทั้งยังเป็นนายกสมาคมวรรณคดีชานด้วย)

พบกันใหม่ในรัฐชาน

เมื่อครั้งที่เธอจากชาวไทยในอัสสัม เธอได้กล่าวคำอำลาชาวไทยเหล่านั้นว่า พบกันใหม่ในรัฐชาน ด้วยความหวังว่าจะได้พบกันที่นี่เพราะได้เห็นแล้วว่างานค้นคว้าทั้งด้านภาษาและประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะประวัติชนชาติไทยจะได้ผลเต็มที่เมื่อพบคนไทยหลายหมู่หลายเหล่า อีกประการหนึ่ง เรื่องราวของเสือข่านฟ้าและเสือกำฟ้าแห่งราชวงศ์เมายังเป็นที่จดจำของชาวไทยเผ่าต่าง ๆ ในอัสสัม เธอจึงเกิดความตั้งใจที่จะไปให้ถึงต้นรากของชนชาติไทย

เธอรู้จักกับเจ้าชายเมืองเมื่อ 7 ปีก่อน และเมื่อมาถึงถิ่นไตสามสิบและหลอยสามสิบ(ไทยสามสิบ ดอยสามสิบตามคำกล่าวของชาวไทยใหญ่)เริ่มแรกเธอก็ได้พำนักรับกับครอบครัวของเจ้าชายเมือง ที่เมืองตองยี เจ้าชายเมืองเคยอยู่เมืองไทย 4 ปี และจากเมืองไทยไปร่วม 30 ปีแล้ว แต่ยังฟัง พูด อ่านและเขียนภาษาไทยได้ดี ระหว่างที่อยู่ตองยี เจ้าชายเมืองได้พาเธอไปทำความรู้จักกับคนไทยหลายคน ทั้งจัดให้มีการชุมนุมสมาชิกและคณะกรรมการของสมาคมวรรณคดีชานเพื่อให้เธอเล่าเรื่องราวการเดินทางไปพบคนไทยในอัสสัม โดยเธอเล่าเป็นภาษาไทย ส่วนเจ้าชายเมืองแปลเป็นภาษาไทยใหญ่

ภาษาไทยใหญ่มีสำเนียงแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น คือเป็นชานเหนือ ชานใต้ เชียงตุงและเขตพรมแดนต่อกับจีนที่เรียกว่า ไตเหนือ ภาษาคำตี้ที่เธอเรียนรู้มาจากอัสสัมคล้ายเสียงไตเหนือหรือ Chinese Shan เมื่อภาษาไทยใหญ่มีเสียงแตกต่างกันไปตามท้องถิ่น เธอจึงเริ่มจากเสียงมาตรฐาน

ฐาน ตามหนังสือ เหม่อสูงลิกใต้ ซึ่งแปลว่า พัฒนาการแห่งตัวหนังสือไทย ที่เจ้าชายเมืองให้มา ภาษาไทยใหญ่มีวรรณยุกต์เช่นเดียวกับภาษาไทย แต่ใช้เครื่องหมายวรรคตอนของภาษาอังกฤษไว้ท้ายศัพท์ เช่น กา กา, กา; กวา: กา. ใส่เสียงออกมาได้ว่า ก่า ก้า กัว ก๊า ก๊ะ แม้ภาษาคำตี้จะมีส่วนคล้ายภาษาไทยใหญ่ แต่หลายคำ ความหมายก็แตกต่างออกไป เช่น เจ้ายา ภาษาคำตี้แปลว่า หมอ แต่ภาษาไทยใหญ่ หมายถึงคนติดยาฝิ่น ตำนคำ ภาษาคำตี้แปลว่าคุยกัน แต่ภาษาไทยใหญ่ว่า ลา ดกวาม คำที่แปลว่า ได้ เช่น สามารถทำได้ ทำเป็น ไทยคำตี้ใช้คำว่า จ่าง แต่ไทยใหญ่ใช้คำว่า หมอ ทั้งสองคำนี้ทำให้เข้าใจความหมายคำว่า“ช่าง”และ“หมอ”ของประเทศไทยเรา

ทะเลสาปอินเล - ดองยี

ดร.บาญาน อธิบดีกรมสาธารณสุขแห่งรัฐชาน เป็นคนที่มาช่วยเธอจัดรายการเดินทางด้วย ดร.บาญานทำหน้าที่พาเธอไปในถิ่นที่อยู่ไกลออกไป รายการแรกคือหมู่บ้านต่าง ๆ ที่ทะเลสาปอินเล เธอได้เดินทางร่วมกับมะหลาวิน ซึ่งเป็นนางพยาบาล มะหลาวินเป็นคนร่างเล็กบาง พูดภาษาอังกฤษได้ และช่างพูด อินเลห่างจากดองยีเพียงภูเขากัน เธอต้องไปลงเรือที่ยองเหว จึงแวะตลาดที่นั่น ตลาดในรัฐชานไม่ได้มีทุกวัน แต่จะมี 5 วันครั้ง เรียกว่าวันกาด จากยองเหวเธอล่องเรือไปในทะเลสาป แล้วเลียบเข้าคลองเล็ก ๆ ขณะเรือแล่นตามคลอง เธอรู้สึกเหมือนกำลังนั่งเรืออยู่ตามสวนจังหวัดธนบุรี ริมคลองมีร้านขายของ บางแห่งกำลังมีกาด ในลักษณะตลาดน้ำ เดือนที่เธอไปรัฐชานยังเป็นฤดูบวชเณรด้วย ใครที่มีลูกชายอายุ 6-7 ขวบและยังไม่ได้บวชก็จะจัดการบวชในฤดูนี้ บางบ้านกำลังเตรียมการ บางบ้านกำลังแห่แหนไปวัดด้วยขบวนเรือที่ตกแต่งสวยงาม

อินเล มีชื่อเสียงเรื่องทอผ้า ผ้าขึ้นและผ้าโสร่ง แต่ผ้าอินเลกลับมีชื่อว่า ผ้าถุงบางกอก เพราะได้แบบลายผ้ามาจากไทย คือผ้าหางกระรอกและผ้าขึ้นที่มีลายตามขวางแบบเขียงใหม่มีหมู่บ้านไทยไม่กี่หมู่บ้านในทะเลสาปนี้ แห่งแรกที่เธอไปคือ วานกุนแหลง เรียกเป็นภาษาพม่าว่าหมู่บ้านเตาโปนี่ มะหลาวินมีเชื้อไทย และมีญาติพี่น้องอยู่ที่นี่มาก แต่พูดไทยได้น้อยมาก ทั้งยังเป็นภาษาไทยใหญ่ที่ออกสำเนียงพม่า เช่น เสียง ก. ออกเป็น จ.

ไทยใหญ่เขตทะเลสาป เป็นไต่ล่อน ๆ คือไทยล้วน ๆ ไม่เหมือนไทยใหญ่บางแห่งที่เป็นไตโล้ ๆ เล้ ๆ คือไทยผสม การออกเสียงจึงไม่ชัดเจน คนไทยที่นี่เรียกภูเขาว่า กุน ขณะที่ไทยที่อื่นคำนี้จะหมายถึง เกาะ คนไทยที่นี่ยังออกเสียง บ. เป็น ว. อีกด้วย บ้าน จึงเป็นบ้านขณะที่คำตี้ เป็นหม่าน เด็กรุ่นใหม่ ๆ เริ่มใช้ภาษาพม่าเป็นหลัก บางพูดภาษาไทยเพียงคำสองคำก็ต้องกลับไปพูดภาษาพม่า นอกจากนั้นในคำสระโอะไม่ม้วน ซึ่งพวกไทยแทบทุกถิ่นออกเสียงเป็น เออ-อ พวกเด็กหนุ่มสาวกลับออกเสียงเป็นโอ ขณะที่ผู้เฒ่ายังออกเสียงแบบเดิม

เธอพบว่าคำเก่าของไทยที่นี่จำนวนมากเหมือนกับไทยคำตี้ แต่ต่างจากของประเทศไทย เช่น แหวน แปลว่า กำไล กำไลแสง แปลว่าเพชรพลอย และอ่อน แปลว่า เล็ก(ด้วยขนาด)คำว่า

หนุ่ม ใช้ได้กับทั้งหญิงและชาย ส่วนคำว่า นางใช้นำหน้าทั้งที่แต่งงานแล้วและยังไม่แต่งงาน ที่น่าแปลกคือคำเรียกอวัยวะ ซึ่งน่าจะเป็นคำเก่า กลับเรียกไปคนละอย่าง จนเธอคิดว่าคนไทยแต่ละถิ่นต่างคิดคำขึ้นใช้เอง จึงต่างตั้งตามความคิดตน เช่น กระตูกไหปลาร้า สะบักนี้วันาง เป็นต้น กระตูกไหปลาร้า ไทยที่นี้เรียกว่า หลบข้างคอ คำนี้เรียกว่า นูกคอ สะบักคำนี้เรียกว่า หักจุด แต่ไทยใหญ่เรียก หลบปีกไก่ หรือ วัตถุ คือเอื้อมมือไปเกาะแล้วไม่อยู่

รุ่งขึ้นมะหลาวินพาเธอจากหมู่บ้านหนึ่งไปอีกหมู่บ้านหนึ่ง เธอพบว่าชาวนาที่นี่ต้องสูบน้ำออกจากนาและทำท่อนก้นน้ำ และต้องจ้างคนมาช่วยทำนา แต่ค่าจ้างถูกมาก อัตราวันละ 2 จี๊ด และวันหนึ่งจะต้องดำให้ได้ไม่น้อยกว่าแปดแปลง ที่นี่มีวัดมาก เมื่อถึงเขตวัดจะต้องถอดรองเท้า จนดูเหมือนต้องเดินเท้าเปล่าอยู่ตลอดเวลา แต่ที่จะเดินได้ก็มีไม่มากนักเพราะคนที่นี่ปลูกบ้านก้นในน้ำ แม้บ้านห่างกันเพียงวาสองวา ก็เดินไปหากันไม่ได้ถ้าไม่ทอดสะพาน ทำให้เธอนึกถึงคำเปรียบเทียบกับชาวคำตี้เวลามาขอลูกสาวว่า มาก่ายโซ่เงินโซ่คำ(ทอดสะพานเงินสะพานทอง)

หมู่บ้านไทยในแถบทะเลสาบอินเลมีเพียง 5 หมู่บ้านเท่านั้น ทั้งที่มีทั้งหมด 70 กว่าหมู่บ้านแต่มะหลาวินก็ไม่มีเวลาพอจะพาเธอไปได้โดยทั่วถึง เพราะมะหลาวินต้องออกเยี่ยมหมู่บ้านต่างๆตามหน้าที่เป็นสำคัญ ส่วนการพาเธอมาสอบคำไทยเป็นหน้าที่ที่พ่วงมาเท่านั้น การเดินทางครั้งนี้มีกำหนดเวลา 9 วัน พักแรมที่ต่างๆ 5 แห่ง เธอจึงไปหมู่บ้านไทยได้บางแห่งเท่านั้น

เชียงใหม่

เธอกลับมาตองยีได้เพียงวันครึ่ง มะหลาวินก็พาเธอไปโหลง ซึ่งห่างจากตองยี 20 ไมล์ และไปพักค้างคืนที่หอเจ้าฟ้าเขตโหลง เพื่อที่จะเดินทางต่อไปยังเชียงใหม่ การเดินทางผ่านภูเขาสูงแล้วลงต่ำ และผ่านเขตอันตราย เพราะพวกได๋ดินมักปล้นรถที่ผ่านไปมา เธอได้พักทานอาหารกลางวันที่บ้านเจ้าสิงห์ชัยน้องเจ้าฉายเมือง ซึ่งอยู่ที่ล้อยแหลม

เธอได้สนทนากับเจ้าสิงห์ชัยถึงเรื่องคำไทย และเธอก็แน่ใจว่า ภาษาชิน(จีน)ที่ใช้อยู่ในเชียงตุงอันเป็นถิ่นกำเนิดของเจ้าสิงห์ชัยนั้นไม่เหมือนกับภาษาไทยใหญ่ในรัฐชานที่เดียนกั เจ้าสิงห์ชัยพูดภาษากรุงเทพฯได้เช่นเดียวกับชาวเชียงตุงเป็นส่วนใหญ่ แต่ว่าปัจจุบันภาษาชินออกจะปนกับภาษาไทยใหญ่มากแล้ว เสียร. ที่เจ้าฉายเมืองเชื่อว่าแต่ก่อนคงจะออกเสียงเป็น ร. เพราะตัวเขียนก็ยังคงเป็นร. จึงกลายเป็นฮ.ไปหมด แต่ชาวชินก็ยังถือตนเป็นไทยกลุ่มหนึ่งที่ไม่ใช่กลุ่มเดียวกับไทยใหญ่อื่นๆ ในรัฐชาน

ดร.บรรจบรู้สึกแปลกใจที่ไม่เคยได้ยินใครเรียกตนเองเป็นไตใหญ่เลยสักคนเดียว ทำให้สงสัยว่าใครเป็นคนตั้งชื่อนี้ แม้ชื่อไทยน้อยก็น่าสงสัยเช่นกัน เพราะดูผิดวิสัย ว่ามีเหตุผลอะไรจึง

ยกให้คนอื่นเป็นไทยใหญ่ ตนเองเป็นไทยน้อย นอกจากมีใครเรียกขึ้นเพื่อให้เห็นความแตกต่าง ทำนองเดียวกับ ไทยดำ ไทยขาวเกิดขึ้นเพราะฝรั่งเป็นผู้เรียกตามเสื้อผ้าที่เขาใช้ ชื่อที่รู้จักและเรียกกันสำหรับไทยในรัฐชาน ก็คือ ไต ส่วนคำ ไตโหลง ที่พระภิกษุเมืองมิดที่เธอพบในอัสสัมนั้นก็หมายถึงไทยที่ยังไม่ได้ปะปนกับชนกลุ่มอื่นมากนัก ภาษาจึงยังเป็นภาษาไทยบริสุทธิ์อยู่ ซึ่งมีอยู่ไม่กี่หัวเมืองงัก และภาษาของท่าน ท่านก็เรียกว่า ไตมิงมิด ในเมื่อกล่าวเป็นส่วนย่อย หากเป็นส่วนรวมแล้วเรียกว่าไตเหมือนกันหมด

ส่วนคำว่า ชาน นั้นเขาไม่นิยมเรียกกัน ทั้งที่ถ้าพูดถึงคำว่าชานแล้วจะต้องหมายถึงคนไทยในรัฐชาน เช่น Shan bag หมายถึงย่ามไทยใหญ่ Shan hat คือหมวกไทยใหญ่ Shan doll หมายถึงตุ๊กตาไม้ฝีมือไทยใหญ่ คำ ชาน จึงมีไว้ใช้เป็นทางการ และดูเหมือนจะเป็นคำที่พม่าใช้เรียกคนไทยในรัฐนี้ เพราะเจ้าของถิ่นกล่าวว่า คำเดิมก็คือสยามนั่นเอง แต่พม่าออกเสียงคำที่มีม.สะกดเป็นแม่กน สยามจึงกลายเป็นชานไป

คนไทยนั้นไม่นิยมเรียกตัวเองว่าชาน เพราะไม่แสดงแสดงเชื้อชาติ แต่แสดงที่อยู่ ซึ่งไม่ได้มีคนไทยกลุ่มเดียว แต่รัฐชานเป็นที่รวมชนเผ่าต่าง ๆ มากมาย พลเมืองรัฐชาน 2 ล้านคนมีคนไทยเพียง 9 แสนคนเท่านั้น คนเหล่านั้นเป็นเจ้าของถิ่นแห่งนี้นมาก่อน ก่อนที่คนไทยจะได้เข้ามาครอบครอง ดังมีคำกล่าวในภาษาไทยใหญ่ว่า สางเฮ็ดพะ ละเฮ็ดเม็ง สางหมายถึงพระพรหมเป็นผู้สร้างฟ้าสร้างสวรรค์และลำ(ชาวเขาพวกหนึ่ง)เป็นผู้สร้างบ้านสร้างเมือง ในรัฐชานนั้นมีทั้งพวก ลำ และ วัว ซึ่งเธอก็ไม่แน่ใจว่าเป็นพวกเดียวกับที่เรามารวมว่า ละว้าหรือไม่

ออกจากलयแหลมไปถึงเชียงลมตอนเย็น เธอได้พบคนเชียงตุงชื่อวัชร เป็นคนที่พูดภาษากรุงเทพฯ ได้ชัดเจนมากเพราะเคยมาเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังได้พบคนเชียงใหม่ชื่อ ยุธธายากมาเที่ยวไทยใหญ่จึงติดรตมากับทหารพม่าที่อยู่เมืองหางและมาซื้อของที่แถบเมืองฝาง เขาอยู่ที่นั่นมาหกเดือนแล้ว ยังไม่มีกำหนดแน่นอนว่าจะกลับบ้านเมื่อใด

การมากับมะหลาวินทำให้เธอต้องติดไปกับการออกรักษาคณไข้ นางคำหลู่ นายกสมาคมมารดาทหารสงครามะห์ ช่วยเป็นล่ามให้มะหลาวิน เธอพูดภาษาไทยใหญ่ได้ดีมาก ดร.บรรจบจึงเรียนรู้ภาษาไทยใหญ่ระหว่างที่นั่งดูการรักษาคณไข้ไปด้วย อูยอดจั้น เมียวซาหมู่บ้านเชียงลมเล่าตำนานเชียงลมว่า เดิมชื่อเชียงหลุม เพราะมีผู้ไล่ยิงกวางทองมาถึงที่นี่เกิดปืนตกลงไปในหลุม เธอได้ขอให้อูยอดจั้นเล่าเรื่องผีนางไม้ของชาวไทยใหญ่ มีผีดำม้อย เป็นผีที่กลายร่างเป็นเสือหรือแมวได้ แม่ฟ้อ นั้นเป็นผีที่เข้าคนแล้วกินคนจนตาย ส่วนที่เรียกว่าหมอผี คือ คนทรง อูยอดจั้นยังเล่าเรื่องการใช้คาถาอาคมปล่อยของไปเข้าคน เช่น การปล่อยมิดว่อง หรือการใช้ยาสั่ง ยาสั่งนี้ทำให้ปลากิน แต่ใครกินปลานั้นแล้วต้องเจ็บต้องตาย

ไทยใหญ่ออกเสียงฟ.ไม่ได้ จะออกเสียงเป็นพ.เช่นเดียวกับไทยในอัสสัม(ยกเว้นไทยอ่ายตอนที่พูด ฟ.ได้ในบางคำ) การละเล่นของเด็กก็คล้ายกับเด็กไทย มีทั้งเล่นหมากเก็บ แม่กาฟักไข่ (ต่อไข่หนูปัด) สะบ้า(ต่อหมักนึ่ง) เลือข้ามห้วย(ต่อแหวนคีน) ลิงชิงหลัง(ต่อวัน) ลูกข่างก็เรียกหมักข่าง

คนที่เชียงใหม่ นอกจากทำน้ายทอผ้าไว้ใช้ในบ้าน และทำกระดาษสาไว้ขายอีกด้วย ต้นสามิทั่วไป กระดาษที่ได้มาใช้ทั้งห่อของและเป็นกระดาษชำระ ที่เชียงใหม่ยังมีครกน้ำ ที่ใช้ล้อเหล็กขนาดใหญ่พัฒน์น้ำที่ไหลมาจากน้ำตกมาช่วยแรงในการตำข้าว ยุงข้าวที่นี้ปลูกเหมือนศาลเพียงตา ไม่ได้ปลูกแน่นหนาเหมือนบ้านไทยในอัสสัม เพราะไม่มีภยัน้ำท่วมเหมือนอัสสัม บ้านปลูกยกได้สูง แต่ไม่มีคำว่า ไตถุนใช้ เขาใช้ กะลาง หรือ เตอ-อล่าง(ไตลาง) มีแต่ชาวไทยคำที่หมู่บ้านห่มานติครองในอัสสัมใช้ว่า เตอ-อ ทั้น ข้างบนมักไม่กันห้อง ถ้ากันฝาแล้วเรียกว่า ลุก ต่างจากภาษาคำตี้ที่ใช้เรียกว่า คอก

การแต่งกายของชาวไทยใหญ่ที่นี้ค่อนข้างไปทางพม่าหมดแล้ว จนสมาคมวรรณคดีชานต้องพยายามรื้อฟื้นขึ้นมา เธออดแปลกใจไม่ได้ว่าทำไมคนไทยในรัฐชานจึงไม่มุ่งขึ้นด้อย่างคนไทยในอัสสัมที่ยังรักษาแบบแผนนี้ ก็ได้รับคำตอบว่า ถ้าขึ้นไปถึงน้ำคำ เขตชายแดนจีน จะเห็นพวกไทยลุ่มน้ำเมา แต่งตัวด้วยเสื้อผ้าสีดำหรือสีคราม เป็นแบบของคนไทยแท้ แตกต่างกับแบบพม่าที่พวกไทยใหญ่ถิ่นอื่นใช้กันอยู่

ลักษณะเด่นของชายไทยใหญ่ไทยคือมีการสักตามตัว เขาเรียกว่า ซ้ายากัด เขาสักทั้งตัวยกเว้นหน้า บางคนยังสักถึงหัว ผู้หญิงไทยใหญ่ก็นิยมสักเช่นกัน โดยสักสีแดงบนหลังมือ การสักนี้ทำให้ทหารญี่ปุ่นในครั้งสงคราม สังเกตได้ง่ายว่าคนใดเป็นไทยใหญ่ คนใดไม่ใช่

เมืองหนอง

มะหลาวินพาเธอไปเฝ้าเจ้าฟ้าเมืองหนองก่อน เพื่อขอความช่วยเหลือในการจัดหาผู้รู้ภาษาที่เมืองหนอง ถือเป็นภาษาไทยหลวง(ไตหลวง) เธอได้พบผู้พิพากษาซึ่งเป็นน้องเขตนมหาเทวี ซึ่งทำให้เธอกระจางเกี่ยวกับสำเนียงของชานเหนือและชานใต้ว่าแยกกันชัดเจน เพลงไท(กวิมไต) ทำนองออกจะสมัยใหม่และค่อนข้างพม่า

เมืองหนองมีการใช้น้ำจากน้ำตกต่างน้ำประปา เรียกว่า น้ำออกฮู้ ซึ่งเป็นน้ำที่ไหลออกมาจากชอกหินซึ่งไม่แรงเท่า น้ำตกตาด แล้วลำเลียงน้ำจากน้ำตกผ่านท่อเหล็กซึ่งคงทำไว้สมัยญี่ปุ่นยึดครอง ส่วนชาวบ้านใช้ไม้ไผ่ผ่าซีกให้น้ำไหลมาตามนั้น ซึ่งน้ำจะไหลมาทั้งวันทั้งคืนเปิดปิดไม่ได้

คนที่นี้เชื่อและถือในหลายเรื่อง เกี่ยวกับความฝันช่วงมีครรภ์ก็คล้ายของไทยเรา เช่นฝันเห็นดอกไม้ เครื่องประดับ จะได้ลูกสาว ฝันเห็นผลไม้ เพชรพลอย จะได้ลูกชาย ฝันเห็นพระอาทิตย์ตกดินจะได้ลูกแฝด ชาวบ้านกลัวเรื่องคลอดลูกยากมาก หญิงมีครรภ์จึงมีข้อห้ามต่างๆ มาก เช่น ห้ามนั่งแคร่พิธีประสูติ ห้ามอาบน้ำเมื่อตะวันตกดิน ห้ามเอาหลังผิงไฟ ห้ามกินข้าวตังและข้าวจี๋ ห้ามทำไฟใหม่ ทั้งเวลาคลอดก็ต้องเปิดและคลี่ทุกๆ อย่างออกด้วย ไม่ว่าจะเป็นประสูติหน้าต่าง ม่าน แม้แต่ตุ้มหู กำไลก็ต้องถอดออก เพื่อให้ลูกคลอดง่าย

ยังเชื่อกันว่าเด็กทุกคนมี แม่พ้าย ซึ่งเป็นแม่ของเด็กในชาติก่อนซึ่งตามมาเอาเด็กไป พอเด็กคลอดได้สองสามวัน ก็จะเอาเด็กใส่ในกระดังฝัดข้าว ร่อนร่อนว่า สามวันลูกผี สี่วันลูกเข้าแล้ว ว่า“ป้อเอาก็เอากำเหลว เมื่อหลังก้อโลเอ๋อย่า”(ถ้าจะเอาไป ก็เอาไปทันที วันหลังก้อไปไม่ได้แล้ว” การอยู่ไฟ ที่นี้เรียกว่า เข้าไฟ อาจอยู่ทั้งเดือน หรือ 7-10 วันก็ได้ ระหว่างอยู่ไฟอาหารการกินต้องจำกัด เมื่อเด็กครบเดือนจะมีพิธี อาบเหลน คืออาบน้ำเดือน ถ้าเป็นเด็กหญิงจะเอา เครื่องประดับ และดอกไม้หอมใส่หน้าให้อาบ ถ้าเป็นเด็กผู้ชายจะเอาหอกดาบแช่น้ำให้อาบและยังมีพิธีเรียกขวัญที่เรียกว่า ห้องผัน พิธีนี้ จะใช้เบ๊ย ที่เรียกว่า หมากแม่ หรือ หมากเว่ วางบนไข่ดิบสองฟอง ที่อยู่บนข้าวสารหนึ่งเป่ ถ้าหมอห้วงผันว่าคาถาจนหมากแม่ตั้งขึ้นก็แปลว่าขวัญมาแล้ว หากยังไม่ตั้งก็ต้องว่าคาถาต่อไป บางทีก็ต้องขึ้นขัน(เพิ่มเงินให้อีก) เธอไม่มีโอกาสเห็นพิธีนี้ แต่เธอเกิดความรู้สึกว้าไม่ใช่ว่าทำได้ง่าย ๆ เลย พิธีของคนไทยในอีสานที่เชื่อดูในไข่ว่าถ้าขวัญมาแล้วจะเห็นสีดำเป็นจุดในไข่นั้น ยังทำได้ง่ายกว่ามาก

เมืองหนองเป็นเมืองที่ไม่ค่อยได้ติดต่อกับใคร จึงยังรักษาประเพณี และพิธีรีตรองต่างๆ ไว้มาก บางอย่างคล้ายกับไทยคำตี้ในอีสาน เช่น ต้องมี ผืนซ่องไข่ (ผืนคือพานทำด้วยไม้ไผ่สานทาร์ก) ขณะที่ชาวคำตี้มี วานไข่ (ขามใส่ไข่) ต่างกันที่ชาวคำตี้ใส่ไข่จริง ๆ อย่างน้อย 4 ลูกขณะที่ชาวเมืองหนองใช้เงินหลอมเป็นลูกไข่ 2 ก้อนด้วยกัน ยังมีต่างกันที่ วานไข่ ของชาวคำตี้ใช้ในพิธีหมั้น แต่ ผืนซ่องไข่ของชาวเมืองหนองใช้ในพิธีแต่งงาน อย่างไรก็ตามในชั้นหลังๆ พิธีเริ่มกลายไป วานไข่ ถ้าหาไข่ไม่ได้ ก็จะหาอะไรที่กลมๆ คล้ายไข่ใส่ไปแทน ส่วนผืนซ่องไข่ ก็กลายเป็นการใส่ธนบัตรลงไปแทน เงินที่ใช้ในการแต่งงานก็คล้ายกัน คือมีทั้งที่เป็นเงินสินสอด ให้กับพ่อแม่ฝ่ายหญิง และส่วนแจกจ่ายพี่น้องแขกเหรื่อ ในการกินประสูติและอื่นๆ ทำให้เห็นได้ว่าแม้ชาวคำตี้จะโยกย้ายไปนานแล้วก็มีหลักใหญ่ๆ ของประเพณีคล้ายกัน

คนไทยในรัฐชานยังถือตามธรรมเนียมพม่าเรื่อง ผู้มีอายุน้อยกว่าจะให้ผู้ใหญ่กว่าทำอะไรให้ไม่ได้ ถือเป็นบาปต้องตกรอก เมื่อฝนตก ดร.บรรจบ เก็บผ้าให้มะหลาวิน มะหลาวินจึงตกใจมาก พนมมือไหว้และร้อง กั้นต้อ(ขอโทษ) เป็นการใหญ่

เธอมีโอกาสดูอุตสาหกรรมการสานกับ หรือหมวกแบบไทยใหญ่ ซึ่งใช้ไม้เป่าสาน ไม้เป่าคล้ายกับไม้ไผ่ แต่เนื้อนิ่มกว่าจึงสานได้รวดเร็ว นอกจากสานหมวกแล้ว ยังสานเครื่องใช้จัก